

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій
кафедра політології

**«Поселенський колоніалізм у Криму: від анексії 1783 року до
окупації 2014 року»**

дипломна робота
на здобуття академічного звання бакалавра політології
студентки Годісь Оксани Володимирівни

Науковий керівник:

Чабанна. М.

доктор політичних наук, доцент.

Робота допущена до захисту в ДЕК рішенням кафедри політології
протокол №__ від _____ 20__ р.

Завідувач кафедри _____

Київ – 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
I РОЗДІЛ. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Колоніалізм як політична практика: класичні, постколоніальні, деколоніальні підходи	7
1.2 Основні теорії поселенського колоніалізму у сучасній політичній науці	14
1.3 Крим як об’єкт колоніальної політики: огляд наукових підходів.....	17
II РОЗДІЛ. ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОСЕЛЕНСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ В КРИМУ (1783-1991)	22
2.1. Анексія 1783 року та імперський колоніальний проєкт.....	22
2.3. Інституційна інтеграція Криму до імперських та радянських адміністративних систем.....	32
2.4. Депортація кримських татар 1944 року як інструмент етнополітичного насильства та колоніального усунення	38
2.5. Заселення та політика пам’яті в СРСР	43
III РОЗДІЛ. ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ТА СУЧАСНІ ФОРМИ ПОСЕЛЕНСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ	49
3.1. Крим у складі незалежної України: автономія, етнополітичні трансформації та повернення кримських татар	49
3.2. Анексія Криму 2014 року як відтворення логіки поселенського колоніалізму.....	54
3.3. Демографічні трансформації, мілітаризація та репресивні практики в Криму після 2014 року	57
ВИСНОВОК	67
ДЖЕРЕЛА	71

	2
ДОДАТКИ	80
АНОТАЦІЯ	84

ВСТУП

Питання поселенського колоніалізму набуло особливої уваги у сучасному науковому й суспільно-політичному дискурсі. Попри те, що епоха класичного колоніалізму фактично вважається завершеною, ми все ще можемо спостерігати у сучасному світі прояви витіснення корінного народу, зміну демографічного складу на певних територіях, окупацію територій, мілітаризацію та етнополітичну зміну населення у XXI столітті.

Українська держава щодня стикається з явищем колонізації з боку Російської Федерації. Крим став одним з найяскравіших прикладів поселенського колоніалізму та найменш дослідженим у цьому питанні регіоном. Від анексії Кримського ханства Російською імперією 1783 року до окупації 2014, Кримський півострів перебував в епіцентрі структурного колоніального проєкту з боку Росії спрямованого на завоювання, витіснення корінного населення кримських татар і заміни його населенням метрополії.

Актуальність звернення у дослідженні саме до рамки поселенського колоніалізму зумовлена кількома причинами. У більшості досліджень, які стосуються Криму, проводяться у площині міжнародного права та геополітики, тоді як структурна тяглість колоніальних практик – від депортації кримських татар 1944 року до переселення понад 250 000 росіян після окупації 2014 року залишаються менш дослідженими та потребують більшої уваги. Другою причиною є те, що застосування концептуального інструментарію поселенського колоніалізму дозволяє проаналізувати та побачити, що анексія Криму у 2014 році не є раптовою геополітичною подією, в закономірне відтворення багатовікової структури витіснення. Третя причина полягає у тому, що дослідження є важливим у контексті повномасштабного вторгнення Росії в Україну, що розпочалось у 2022 році, оскільки розуміння колоніального характеру анексії Криму є необхідною передумовою для осмислення ширшої

проблеми деколонізації в Україні та переосмислення нашої історії і пострадянського періоду.

Об'єктом дослідження є демографічна, інституційна та репресивна трансформація кримськотатарського населення здійснена Російською імперією та Радянським Союзом, а також відтворення цих практик після 2014 року.

Предметом дослідження є логіка та механіка поселенського колоніалізму як тривалої структури, що виявляється в конкретних формах демографічної інженерії, інституційної інтеграції, насильства та нарративного привласнення простору у Криму.

Мета дослідження – проаналізувати поселенський колоніалізм у Криму як безперервну структурну логіку, що відтворювалась у різних політичних формах від анексії 1783 року до окупації 2014 року та проаналізувати кримський приклад через сучасну теорію поселенського колоніалізму.

Для досягнення мети визначено такі **завдання**:

- розглянути класичні постколоніальні та деколоніальні підходи до осмислення колоніалізму і виокремити специфіку поселенського колоніалізму як самостійного аналітичного поняття;
- систематизувати теоретичні концепції Патріка Вулфа та Лоренцо Верачіні стосовно механізмів і логіки поселенського колоніалізму;
- проаналізувати інституційну інтеграцію Криму до Російської імперії та Радянського періоду крізь призму колоніального управління;
- дослідити практики витіснення, демографічних трансформацій, інституційної інтеграції, репресій проти корінного населення, як механізму колонізації у час Російської імперії та Радянського Союзу;

- проаналізувати депортацію кримських татар 1944 року як кульмінаційний акт “логіки елімінації” та її наслідки для демографічного складу населення;
- дослідити поселенські практики пострадянського Криму та анексію 2014 року як відтворення тієї самої структурної логіки в сучасному геополітичному контексті.

Методи дослідження. В основі дослідження використовується порівняльно-історичний метод, який дозволяє зіставити різні хронологічні фази колоніальної політики в Криму і виявити структурні закономірності та тяглість між ними. Для аналізу теоретичних засад колоніалізму застосовано метод критичного огляду літератури. Контент-аналіз використовується при роботі з першоджерелами – нормативними актами, архівними документами. Метод концептуального аналізу дозволяє конкретизувати теоретичні поняття поселенського колоніалізму і застосувати їх до конкретного матеріалу щодо Криму. Крім того було використано дискурс-аналіз для дослідження наративів і символічних практик привласнення простору.

Ступінь наукової розробки.

Теоретична рамка дослідження охоплює три взаємопов’язані блоки: основні теорії поселенського колоніалізму, історичні дослідження кримської трансформації та сучасну правозахисну документацію.

Загальна типологія колоніальних практик та їх класифікація розроблена у працях Горвата (Horvath, 1972) та Езенва, Езеджі й Ієнаначо (Ezenwa, Ezeji & Iheanacho). Постколоніальна критика колоніалізму представлена ключовою працею Едварда Саїда “Орієнталізм”, де висвітлено, як колоніальний дискурс легітимізує панування через формування образу “іншого”. Деколоніальний підхід охоплює концепцію “колоніальної влади” Аніщала Кіхано (Quijano), яка описує тривалість колоніальної ієрархії у сучасних структурах влади та міжнародних відносинах.

Безпосередній ключовий теоретичний вимір складають праці Патріка Вулфа, який розробив формулу “вторгнення є структурою, а не подією”, запропонував концепцію “логіки елімінації”, що пояснює системне витіснення корінного населення з їхньої землі та заселення її поселенцями з метрополії. Лоренцо Верачіні, наступний дослідник, який систематизував поселенський колоніалізм як самостійне явище, відокремивши його від класичного колоніалізму та міграції.

Кримська проблематика в різні періоди досліджена такими авторами: демографічні трансформації та хвилі масової еміграції описані у Аналана Фішера, ідеологічне обґрунтування колонізації досліджує Шьонле, радянська фаза та депортація описана у працях у Брайана Вільямса та Дж. Отто Поля, культурний вимір і процес повернення кримських татар після 1989 року описує Грета Уелінг.

Головними працями через українських дослідників є роботи Бекірової (2020), Галенка (2015) та Бикової (2017). Вони розглядають історію Криму від Кримського ханства до сучасного етапу та описують ключові події на півострові та серед кримськотатарського народу. Відтворення колоніальних структур досліджують Кислий та Свеженцев. Постокупаційний період документується через аналітичні матеріали ОБСЄ, ООН, Amnesty international, Центру прав людини “ЗМІНА”, Кримської платформи, Радіо Свобода, Суспільне Крим та інші медіа ресурси.

Незважаючи на широкий масив досліджень, комплексний аналіз Криму з точки зору постколоніальної теорії є все ще недостатньо дослідженим крізь єдину теоретичну рамку, що визначає новизну запропонованого дослідження.

I РОЗДІЛ. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Колоніалізм як політична практика: класичні, постколоніальні, деколоніальні підходи

Поняття колоніалізму є одним із центральних у сучасних суспільних науках, адже воно дозволяє пояснювати тривалі процеси політичного панування, культурної асиміляції, економічного підпорядкування одними державами чи народами над іншими. Зазвичай досліджують колоніалізм як явище минулого пов'язане з європейською експансією XV-XX століття, проте сучасні дослідники розглядають його як складну систему владних відносин, наслідки якої збереглися сьогодні. Колоніалізм впливає на політичні інститути, соціальну структуру, мовну політику, колективну пам'ять та питання ідентичності колонізованого народу. Саме тому у сучасному світі важливо звертатись до постколоніальних студій аби зрозуміти сучасні конфлікти, війни, анексії, політики асиміляції та боротьби корінних народів за права і представництво (Mercadal, 2022).

Перш ніж аналізувати сутність колоніалізму, варто звернути увагу на визначення поняття колонії. У класичному розумінні колонія – це територія, яка перебуває під політичним, військовим та економічним контролем іншої держави (метрополії) і є позбавленою повноцінного суверенітету. Колонії зазвичай управляється зовнішнім центром, а її ресурси, стратегічне положення, людський потенціал використовуються в інтересах метрополії. У ширшому розумінні колонія – це не лише формально залежна територія, а й простір нерівномірних владних відносин, у межах яких місцеве населення має обмежений вплив на управління, політичне представництво та визначення власного майбутнього. Саме через категорію колонії досліджують зміст колоніалізму як системи панування (Hennessey, 2025).

Актуальність вивчення колоніалізму зумовлена тим, що багато сучасних політичних конфліктів, війн і практик нерівномірного управління виникли через колоніальне минуле. Навіть після формального завершення епохи класичного імперського панування колоніальні механізми можуть зберігатись у вигляді активних конфліктів, чи ворожої політики, асиміляційної політики, нерівного розподілу ресурсів або нав'язування домінантних історичних наративів чи культурних норм з боку колишніх імперій. Саме тому зараз дедалі частіше йдеться не про історію колоніалізму, а про колоніальність як тривалу систему відносин влади у сучасному світі.

У цій роботі буде розглянуто кілька підходів до осмислення колоніалізму у сучасній науковій практиці: класичний, постколоніальний та деколоніальний підходи.

Колоніалізм є давнім явищем, ще від часів стародавніх греків і римлян, тож це поняття не обмежується певним часом і місцем. Сучасний європейський проєкт колоніалізму з'явився тоді, коли стало можливим переміщати велику кількість людей через океан на далекі від метрополії території та зберігати політичний суверенітет над новою територією незважаючи на велику відстань (Kohn, 2017).

Очені та Нванкво дають визначення колоніалізму як пряме та повне панування однієї країни над іншою на основі перебування державної влади іноземної держави, вони наводять приклад домінування Британії над Нігерією 1900-1960 років (Ezenwa, Ezeji, & Iheanacho, n.d.). Така політика передбачає захоплення території силою з подальшою окупацією та нав'язування своєї волі іншій країні без її згоди.

Горват у своїй праці визначає колоніалізм як систему прямого панування з точки зору економічного, культурного та релігійного аспекту над слабшим

народом з боку сильнішої нації. Також він наголошує на тому, що колоніалізм стосується групового панування, а не соціальних відносин між групами. Він виділяє два основні типи групового панування: міжгрупове та внутрішньогрупове. Міжгрупове стосується процесу панування в культурно неоднорідному суспільстві, а внутрішньо групове домінування в культурно однорідному суспільстві. Наприклад Британія мала ці два типи панування, адже панування англійців над валійцями, ірландцями та шотландцями є внутрішньогруповим. Панування над іншими народами на інших материках – це міжгрупове панування (Horvath, 1972).

Загалом колонізацію можна класифікувати на чотири типології, а саме: поселенський колоніалізм (Settler Colonialism), експлуататорський колоніалізм (Exploitation Colonialism), сурогатний колоніалізм (Surrogate Colonialism) та внутрішній колоніалізм (Internal Colonialism).

Поселенський колоніалізм означає, що на певному етапі розвитку колонізації населення мігрувало з однієї країни до іншої, щоб оселитися в новій колонії після витіснення корінного населення до менш заселених територій або ж його насильницького знищення. У своєму первісному розумінні колоніалізм означав поселення іммігрантів на чужині. Доіндустріальна експансія часто відбувалась для закупівлі певного сільськогосподарської продукції для європейського споживання, заселенням територій населенням Західної Європи, яка була перенаселена та видобуванням корисних та дорогоцінних матеріалів для європейців.

Експлуататорський колоніалізм був домінуючою формою колонізації в період промислової революції в Європі. У цій формі домінації переважала потреба у робочій силі в колоніальних територіях для виробництва сировини, щоб задовольнити величезний промисловий попит Європи. У той період

володіння колоніями було необхідним для контролю над сировиною, ринками збуту та капіталом.

Сурогатний колоніалізм характеризується як проєкт заселення, підтриманий колоніальною державою в якому більшість поселенців не належать до тієї самої етнічної групи, що й правляча держава. Таким чином формують населення з різних національностей під владою домінуючої держави.

Внутрішній колоніалізм. Цей тип колоніалізму виникає тоді, коли одна етнічна група повністю контролює ключові аспекти суспільства. Усі ресурси держави та політичні рішення належать домінантній групі. Термін визначає стан пригноблення або підпорядкування, часто однієї етнічної групи іншою. Наслідком такої політики є інституалізація нерівності між різними етнічними групами. (Ezenwa, Ezeji, & Iheanacho, n.d.)

Проблема визначення колоніалізму полягає у тому, що цей термін часто використовується як синонім імперіалізму. Однак між ними існують суттєві відмінності, якщо колоніалізм передбачає безпосереднє політичне й адміністративне панування над певною територією, то імперіалізм є ширшою системою відносин, що може здійснюватись і без формальної окупації – через економічний тиск, дипломатичний вплив або фінансову залежність.

Одним із ранніх аналізів імперіалізму є праця Джона Аткинсона Гобсона. Він досліджував британський досвід колоніальної експансії кінця XIX - початку XX століття і довів, що силою імперіалізму є не національна велич чи якась вища цивілізаційна місія, а економічні суперечності всередині метрополії. За Гобсоном капіталістична система породжує надвиробництво й нагромадження капіталу, такого великого попиту немає вдома і відповідно прибуток зменшується через обмежену купівельну спроможність робітничого класу. Через це багаті можновладці та фінансові еліти шукали нові ринки збуту

і сфери інвестування за кордоном. Такими країнами часто ставали держави з слабших і економічно не розвинених регіонів. У своїй праці він наводить дані – між 1870 і 1900 роками Британська імперія розширила свої володіння приблизно на 4,75 мільйона квадратних миль і на понад 88 мільйонів нових підданих, тоді як торговельний оборот із цими новими колоніями залишався непропорційно малим порівняно з ресурсами, які витрачались на утримання та управління колоніями. Відповідно вигоду від колоніалізму отримувала мала фінансова еліта, а широкі верстви населення метрополії лише віддавали на утримання колоніальних армій (Hobson, 1902).

Ленін інтерпретував колоніалізм як структурний етап розвитку капіталістичної системи, пов'язаний із боротьбою великих держав за переділ світу. Він зазначав, що імперіалізм був технікою, яка допомогла європейським країнам відкласти внутрішню революційну кризу і перекласти власні економічні проблеми на слабші держави. Ленін стверджує, що імперіалізм кінця 19 століття був обумовлений економічною логікою пізнього капіталізму. Через те що прибуток падав відбулася економічна криза, яку можна було вирішити лише територіальною експансією. Таким чином це було геополітичне та економічне явище адже, щоб знайти нові ресурси і ринки держави повинні були виходити за межі своєї території, а ключовими були ресурси та стратегічне домінування (Kohn, 2017).

І Гобсон, і Ленін пов'язують колоніалізм насамперед із матеріальними, економічними чинниками. Однак подальший розвиток науки показав, що колоніальне панування не вичерпується економічними відносинами. Колоніалізм глибоко проникає у культуру, ідентичність, знання та способи уявлення про “іншого”, чужого. Саме це усвідомлення поклало початок постколоніальній теорії.

Постколоніалізм, як теоретична традиція сформувався на Близькому Сході та в Південній Азії і став відповіддю на недостатність аргументів щодо економічних та політичних пояснень колоніалізму (Bhabra, 2014). Постколоніальна теорія досліджує, як колоніальність вплинула на культуру, мову, уявлення та суб'єктність колонізованих народів і критикує тривалі наслідки цієї політики ті, що збереглися після формальної деколонізації.

Центральною фігурою постколоніальної теорії є палестинський дослідник Едвард Саїд, його праця “Орієнталізм” змінила підходи до розуміння взаємодії між Заходом та рештою світу. Саїд стверджував, що постколоніалізм є центральним для світової історії, оскільки імперіалізм і колонізація територій – це не просто історичний епізод у ширшій історії постмодернізму та капіталізму, а її ключова складова. Постколоніалізм суттєво вплинув на формування сучасної політичної епохи. Саїд критикує концепції євроцентризму та західноцентричних наративів за якими “Схід” визначається як щось відмінне й відстале у порівнянні з “прогресивним Заходом”. Він наголошує, що цей поділ не відображав реальних культурних відмінностей, а був інструментом виробництва влади – способом Заходу узаконювати своє право контролювати і “цивілізувати” інших (Said, 1979).

Саїд також наголошував на тому, що кожен із процесів світової політики, з різних частин світу, вплинув на її формування. Універсальні правила та норми Заходу не могли б утвердитися без історичних процесів колоніального панування, коли в колоніях виникали нові форми політичного управління, зокрема протекторати. Концепція універсальності будується на поділі світу на – “розвинений Захід” і “нерозвинений Схід”, водночас заперечуючи цей поділ і створюючи ілюзію рівних можливостей для всіх. Такий підхід відкрив шлях до питання: якщо колоніальна епоха формально завершилася, чому колоніальні ієрархії та уявлення продовжують відтворюватись? Саме це питання стало відправною точкою для деколоніальної теорії.

Декolonіальна теорія, що походить із латиноамериканської наукової думки, є логічним продовженням постколоніальної критики, але відрізняється від неї акцентами й географічним походженням (Bhambra, 2014). Декolonіальний підхід розглядає колоніальність як триваючий процес, який і далі впливає на глобальну політику в різних вимірах, попри завершення формальної колоніальної епохи. Анібал Кіхано запроваджує поняття “колоніальності влади” як аналітичний інструмент для опису того, як глобальна ієрархія створена в епоху колоніалізму продовжує функціонувати через такі виміри як: расова класифікація, контроль над працею, знаннями і суб’єктністю. На основі євроцентризму Європа, як центр походження капіталізму, змогла контролювати глобальний ринок, а згодом почала нав’язувати та поширювати соціально-політичні й економічні ідеї на решту світу, ставши гегемоном (Quijano, 2000). Ці ідеї й надалі домінують у світовій політиці. Наприклад, демократичні суспільства чи лібералізм часто вважаються універсально найкращими моделями для всіх і були поширені на інші регіони саме із Заходу.

Декolonіальна теорія пропонує запровадження альтернативних теорій світової політики та міжнародних відносин, які ґрунтувалися б на специфіці регіонів та корінних народів, що дозволило б відмовитися від універсальності однієї думки для всього світу. Лінда Тухівай Сміт пропонує “корінні методології” до академічних досліджень як альтернативу європоцентричним дослідницьким напрямкам. Вона описує як міжнародний соціальний рух корінних народів, що виник знизу, порушив важливі питання для цих спільнот. Наприклад, це створило складну ситуацію для Канади щодо Квебеку, перетворивши це питання на центральну тему політичної дискусії та спричинивши конституційну кризу (Smith, 1999). У глобальній політиці деколоніалізм означає переосмислення західних уявлень про світовий порядок, що могло б призвести до більш справедливого і рівноправного розподілу впливу у світі.

Тож проведений огляд теоретичних підходів до вивчення колоніалізму показує, що колоніалізм є багатовимірним явищем, що охоплює не лише сферу прямого політичного й військового панування, а й економічні відносини, культурні ієрархії та ідентичність. Внутрішній колоніалізм як окрема концептуальна рамка дозволяє застосовувати ці підходи до аналізу відносин домінування всередині формально суверенних держав, коли одна етнічна чи регіональна група підпорядковує інші, через механізми інституційної нерівності, асиміляційної політики та контролю над ресурсами.

1.2 Основні теорії поселенського колоніалізму у сучасній політичній науці

Поселенський колоніалізм є однією з найбільш актуальних концепцій у сучасній колоніальній теорії. Попри те що цей феномен ототожнюють з класичним колоніалізмом, він має власну логіку та структуру.

Першим, хто систематично окреслив поселенський колоніалізм як окрему аналітичну проблему був Франц Фанон. Він наводить тезу, що колонізація є за своєю суттю насильницьким процесом адже він передбачає повну заміну населення на колонізованій землі. Фанон описує колоніальний світ як просторово роздвоєний. Де поселенці і корінне населення мають різний доступ до ресурсів, захисту прав та людської гідності. Дослідник також звертає увагу, що колонізатор систематично дегуманізує корінне населення, знищує його культуру та традиції і таким чином легалізує свою власну присутність (Mogaji & Motadegbe, 2025).

Ключовим дослідником у сучасній політичній науці поселенського колоніалізму є Патрік Вулф (Wolfe, 2006). Він пропонує новий погляд, який руйнує спрощене уявлення про поселенський колоніалізм як про різновид

геноциду чи звичайного колоніального панування. Вулф розмежовує дві протилежні логіки, що покладені в основу різних форм колоніалізму. Якщо класичний колоніалізм зацікавлений у збереженні підкореного населення як робочої сили, то поселенський колоніалізм керується іншою логікою. Поселенський колоніалізм прагне до знищення корінного населення та до зведення нового колоніального суспільства на захопленій землі. Його найвідомішим теоретичним внеском є формула: “вторгнення є структурою, а не подією”. Вона означає, що поселенський колоніалізм не може бути зрозумілий як одноразовий акт завоювання, він є тривалою організованою логікою суспільства, яке засноване на витісненні корінного населення з їхньої землі. Ця логіка реалізується через правові норми, розподіл земельних ресурсів, демографічну політику та колективну пам’ять навіть через покоління після фізичного завоювання. Вулф також детально розглядає механізми, через які реалізується “логіка елімінації”. Результати цієї логіки можуть включати політики, які сприяють міжрасовій асиміляції, надання громадянства, вилучення дітей, релігійне навернення.

Якщо Вулф зосереджується на структурній логіці й механізмах поселенського колоніалізму, то Лоренцо Верачіні у книзі «*Settler Colonialism: A Theoretical Overview*» (2010) ставить перед собою завдання відокремити поселенський колоніалізм як самостійний об’єкт для аналізу від двох суміжних понять – колоніалізму та міграції.

Верачіні описує, що поселенський колоніалізм є структурно відмінним від міграційних процесів і від колоніалізму в класичному розумінні. Основна відмінність від звичайної міграції є особливі претензії поселенців на суверенітет і засновницьку, панівну роль. Поселенці приходять, щоб залишитися і є засновниками нових політичних порядків, що несуть у собі особливу місію. Тоді як звичайний мігрант прибуває у вже існуюче суспільство і адаптується до його норм, поселенець прагне замінити існуючий

порядок власним і створити власні наративи та приналежність до захопленої землі.

Верачіні формулює це через поняття “реєстру подібності” (register of sameness). Поселенці прибувають в чужий світ для того, щоб відтворити власний, принести з собою звичні інститути, право та культуру і вкорінити їх на новому місці. Автор показує концепцію, яка утворює трикутну систему відносин, що охоплює метропольний, поселенський та корінний виміри. Цей трикутник є важливим у розумінні відмінності з класичним колоніалізмом, де головне протистояння йде між метрополією та підкореним народом. У поселенському колоніалізмі поселенці займають проміжну роль, але активну позицію. Вони можуть і витіснити корінне населення, але в той же час протистояти метрополії, щоб бути незалежними. Це пояснює, чому поселенські суспільства нерідко розвивають антиколоніальні риторики, не припиняючи власної колоніальної практики (Veracini, 2010).

Його робота сформована навколо чотирьох аналітичних вимірів: населення, суверенітет, свідомість і наратив. У вимірі населення він аналізує механізми переміщення корінних народів, відмінне ставлення до різних категорій прибулих та управління демографічним складом підконтрольній території.

Вимір суверенітету розкриває, як поселенські спільноти розвивають автономну політику, що відмежовується від метропольної, через претензію на самозаснування й рівноправне членство в ширшій політичній спільноті.

Вимір свідомості зосереджується на психічних механізмах заперечення (disavowal) – нездатності визнати, що присутність поселенців побудована на витісненні попередніх мешканців, що пояснює, чому поселенські наративи так наполегливо конструюють образ “незайнятої землі”.

Четвертий вимір – наратив досліджує, як поселенські суспільства створюють, трансформують і розповсюджують власні розповіді про минуле й майбутнє, поступово присвоюючи собі статус “справжніх корінних мешканців” захопленої землі через процес “оберненої коренізації” (indigenisation). Часто вони також змінюють історію, щоб виправдати свої дії певними придуманими історичними фактами. Верачіні стверджує, що поселенський колоніалізм є стійким утворенням, яке рідко завершується.

Порівняння концепцій Вулфа та Верачіні дозволяє виявити між ними важливу внутрішню напругу. Вулф схильний розглядати поселенський колоніалізм крізь призму структури, що діє в часі, Верачіні наголошує на його триваючому теперішньому характері. Поселенський колоніалізм є специфічним типом колоніалізму, який спрямований на витіснення й заміну корінного населення і суверенітету, а не на їхнє підпорядкування.

Разом ці підходи дозволяють вивчати поселенський колоніалізм не лише у класичних контекстах, а й застосовувати ці підходи до сучасного світу, де держава-агресор здійснює організоване переміщення власного населення на окуповані землі, замінюючи або маргіналізуючи корінне населення. Ключовою тезою теорії поселенського колоніалізму є те, що замість того, щоб бути лише виявом окремої історичної події, поселенський колоніалізм формує соціальне життя й сьогодні.

1.3 Крим як об’єкт колоніальної політики: огляд наукових підходів

Питання про те, чи є Крим об’єктом колоніальної політики тривалий час залишалось поза дослідженнями міжнародного наукового дискурсу. Більшість західних дослідників, що досліджували цю тему після 2014 розглядали її частіше з боку міжнародного права, безпеки та геополітичного суперництва Росії і Заходом. В той самий час формується окремий науковий напрям, який

розглядає Крим з точки зору колоніалізму та поселенського колоніалізму зокрема. Саме цей підхід дозволяє нам побачити, що окупація 2014 року не раптова подія, а продовження багатовікової структури, що бере початок ще з часів Катерини II.

Щоб зрозуміти підходи до колоніальної структури Криму необхідно звернутись до глибшого історичного контексту. Сформований нарратив Росії нібито, що Крим “завжди був російським” не є природним для півострова, а є продуктом російського і радянського колоніалізму і окупація 2014 року лише відновила багатовікову насильницьку імперську політику. Прагнувши розширити свою присутність в Чорноморському регіоні Катерина II офіційно анексувала і почала колонізацію Криму у 1783 році. Імператриця надихаючись іншими колоніальними політиками одразу відібрала землі Криму і перерозподілила їх серед російської знаті, змусивши кримських татар до економічного, політичного, культурного та релігійного підкорення (Charron, 2020). До анексії Кримського ханства Росією кримські татари становили 80-90% населення півострова (Shurkhallo, 2023). У 1850 році, напередодні Кримської війни їхня частка становила приблизно 77% тоді як частка росіян не перевищувала 6,6%. Ці цифри дають нам зрозуміти, що зміна населення в Криму є результатом цілеспрямованої колонізаційної політики, а не природного розселення.

Політика Петербурга щодо кримських татар мала на меті поступове скорочення через заселення православними мігрантами. Через земельні конфіскації, релігійні переслідування та адміністративний тиск значка частка корінного населення була змушена емігрувати до Османської імперії (Ukrainian Institute for the Future, n.d.). Цей процес досліджує Дж. Отто Поль, де він порівнює радянську політику щодо кримських татар з іншими відомими прикладами поселенського колоніалізму. До 1944 року кримські татари вже були меншістю на своїй батьківщині через попередні витіснення царською

владою та масове заселення півострова колоністами після 1783 року. Згідно з переписом 1939 року їх частка становила менше 19,4%, тоді як росіяни склали 49,6% населення (Williams 2001).

Наступним етапом витіснення кримських татар з півострова стала депортація 1944 року. 18 травня НКВС доправило 90 000 кримських татар на залізничні станції та завантажило у 25 вагонів. Загалом за кілька днів депортації НКВС доправило близько 250 000 кримських татар у потяги на схід. Практично все корінне населення було депортовано до Центральної Азії. Після депортації радянська влада вжила низку заходів для того, щоб позбутися слідів корінного народу. Вони перейменовували населені пункти, вилучали книги кримськотатарською мовою, самі кримські татари зникли зі сторінок офіційних переписів. Колонізатори намагались зробити все можливе, щоб стерти всі згадки про корінне населення Криму (Pohl, 2015).

Після розпаду СРСР кримські татари отримали можливість повернутися на батьківщину, але стикнулися зі структурою, що відтворювала колоніальні ієрархії. Наукова дискусія про статус Криму між 1991 і 2014 роками зосереджена навколо питання – чи принесла незалежність України деколонізацію чи залишила колоніальне панування з боку російської влади та маріонеткових політиків у Криму? Поселенські інститути функціонували далі, інформаційний простір контролювався тими самими структурами, а присутність Чорноморського флоту Росії забезпечувала зовнішньому актору постійний вплив всередині формально суверенної держави (Kyslyi, n.d.)

У наукових роботах, що з'явилися після окупації Криму у 2014 році, простежується декілька підходів до визначення процесів, які відбуваються у Криму.

Перший підхід пов'язаний з правовими студіями та міжнародними відносинами кваліфікує анексію як незаконну окупацію відповідно до норм

міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій і Гаазьких положень. З цієї точки зору колоніальний характер анексії обговорюється передусім у термінах заборонених практик окупаційної влади. Наприклад примусового переселення цивільного населення метрополії на окуповану територію, що є прямим порушенням статті 49 Четвертої Женевської конвенції. Міжнародне право забороняє переміщення цивільного населення на окуповану територію, однак саме таку політику Росія послідовно здійснює в Криму від 2014 року (ZMINA Human Rights Center, 2024).

Другий підхід – демографічний. Він аналізує Крим як об'єкт цілеспрямованого поселенського проєкту. Від 2014 року Росія застосовує традиційні радянські практики переселення й цілеспрямовано змінює демографічний склад населення Криму. До 2021 року понад 250 000 росіян переїхали на півострів, хоча цифри можуть бути і більшими до 1 мільйона осіб. Паралельно відбувається витіснення “нелояльного” населення, окупаційний режим створює умови, які примушують людей залишати свій дім і мігрувати. Наприклад ми знаємо багато випадків переслідування та ув'язнення кримських татар за сфабрикованими справами (Hurska, 2021).

Третій підхід – поселенсько-колоніальний, який застосовує концепції Вулфа і Верачіні безпосередньо до кримського контексту. Різні дослідники характеризують царську і радянську експансію як “класичний колоніалізм” через експлуатацію місцевих ресурсів в інтересах колоніальної метрополії або як “поселенський колоніалізм” через військову окупацію, нові поселення й тривале підпорядкування, тоді як пострадянський стан Криму між 1991 і 2014 роками можна охарактеризувати як “внутрішній колоніалізм” через збереження домінування поселенських спільнот над корінним населенням. Після 2014 ця рамка тільки посилюється через заміну населення та системне витіснення кримських татар.

Отже, ми можемо побачити, що у сучасній науковій літературі Крим як об'єкт колоніальної політики не може бути вдало проаналізований без урахування довгої структури поселенського витіснення, що розпочалось з 1783 року. Анексія 2014 року не є новим початком, а є продовженням і водночас загостренням тієї самої логіки елімінації за Вулфом. Втручання є структурою, а не подією і Крим є одним із найбільш показових сучасних прикладів того, як ця структура відтворює себе у новому геополітичному контексті.

II РОЗДІЛ. ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОСЕЛЕНСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ В КРИМУ (1783-1991)

2.1. Анексія 1783 року та імперський колоніальний проєкт

Ліквідація Кримського ханства 1783 року є однією з ключових подій в історії колоніальної експансії Російської імперії щодо Криму та початком для розуміння подальшої трансформації демографічного та політичного простору Кримського півострова. Для того, щоб проаналізувати цю подію не лише як військовий чи дипломатичний акт, а як початок системного поселенського колоніалізму, варто розглянути її у трьох вимірах: інституційному, геополітичному та концептуальному, через призму сучасної теорії поселенський колоніалізм.

Кримське ханство, яке сформувалось після розпаду Золотої Орди, довгий час існувало як самостійна держава з власною правовою традицією та культурною ідентичністю. Кримське ханство відіграло важливу роль у геополітиці через розташування Криму. Через півострів проходив Великий шовковий шлях – з Китаю до Генуї і Венеції, що сприяло економічній стабільності Кримського ханства. Перебуваючи з 1475 року у васальній залежності від Османської імперії кримське ханство зберігало відносну автономію і відіграло важливу роль на стику Чорноморського басейну та євразійського степу (Бекірова та ін., 2020).

Якщо говорити саме про Кримське ханство, то у селян було чимало привілеїв, населення могло використовувати землі, що формально належали великим феодалам, вони могли випасати там худобу, вирубувати дерева, тощо. Також кримські хани велику увагу приділяли культурі та духовному виміру. Протягом XVI століття було побудовано найвидатніші культурні споруди Криму, наприклад, Бахчисарайський ханський палац. Стрімко розвивалась і

ремісничча сфера, особливо у великих містах, була популярна обробка шкіри і хутра, жителі могли забезпечити і себе і збувати продукт на центральних ринках, що становило вигоду для всіх. (Бекірова та ін., 2020 с. 64-70)

Повертаючись до взаємодії Кримського ханства з Османською імперією можна сказати, що кримців розглядали як цінний військовий ресурс. Османська імперія протягом трьох сотень років контролювала Чорне море, а Кримське ханство було для неї як північних щит. Ця усталена система почала руйнуватись внаслідок російсько-турецьких воєн XVIII століття (Галенко та ін., 2015).

На початку XVIII століття головною геополітичною загрозою для Криму стала російська держава. Після зміни свого дипломатичного вектору Кримське ханство з того часу не розглядалось Московським царством як загроза, а навпаки, як простір, який легко можна захопити. У 1736 році вперше в історії російські регулярні війська проникли на Кримський півострів, до цього часу їм не вдавалося, хоч вони і пробували захопити півострів. Наступного року інша група російських військ прибула до Криму, проте кримським та турецьким військам вдалось дати відсіч (Бекірова та ін., 2020)

Петербург ставив за мету знищити кримськотатарську державність, але одразу цього зробити не вдалося. В той час загрозу також становило нарощування проросійських настроїв серед еліти Криму, а також постійна зміна ханів. У той час також відбувалось чимало конфліктів, зокрема і військових між кримськими ханами та ногайськими ордами. Згодом російські дипломати, які відвідували ногайські землі обіцяли правителям незалежність при заступництві Петербурга. Як результат у 1770 році під покровительство Росії перейшли беї Буджацької і Єдисанської орди, кримський хан таку пропозицію відкинув, проте згодом не виключав такого кроку. Після дипломатичних місій Катерина II вирішила використовувати силовий підхід і

у 1771 році нові російські війська вирушили на Крим. Турецькі гарнізони були перекинуті з півострова на інші території Османської імперії – відтоді почалась окупація півострова. У 1772 році між Кримським ханством і Російською імперією був укладений союзний договір, який проголошував Крим незалежним, але фактично це було зовсім по-іншому. Постійне перебування російських військ а у 1774 році укладання Кючук-Кайнарджійського договору, за яким султан погоджувався на незалежність Кримського ханства призвело до подальшого посилення російського впливу. Росіяни отримали право постійного втручання у внутрішні справи ханства під приводом захисту православного населення та власних геополітичних інтересів (Галенко та ін., 2015).

Маріонетковий хан Шагін Герай, який був поставлений за підтримки Петербурга та не мав авторитету та опори серед татарської еліти, що спричинило низку внутрішніх повстань. Ці повстання Катерина II успішно використала для остаточного поглинання ханства. У квітні 1783 року російська імператриця Катерина II підписала Маніфест про приєднання Криму до Росії. Відтоді кримськотатарська держава перестала існувати (Бекірова та ін., 2020. с 60).

Геополітичними мотивами Російської імперії перш за все був контроль Чорноморського басейну. Політика імперії щодо цього регіону була спрямована на здобуття контролю над протоками Босфор і Дарданелли, щоб мати вихід у Середземне море. Кінцева мета імператриці була набагато більшою – витіснення Туреччини з Європи та завоювання сусідніх із Росією земель, а захоплення Криму стало лише початком. Інтерес росіян був у тому, щоб створити “Східну імперію” – так зване “Грецьке царство”. У листі Потьомкіна до Катерини II він описує свій план відновлення великодержавної концепції православної цивілізації під егідою Петербурга. Просування Росії на Південь протягом трьох століть було свідомим і планомірним процесом,

спрямованим на колонізацію нових регіонів та підкорені їхніх мешканців і в цьому контексті ліквідація Кримського ханства стала кульмінацією у трансформації небезпечного степового кордону в контроль імперії (Бикова, 2017).

Механізми інтеграції Криму у імперський простір мають характерні ознаки, які відрізняють його від завоювання. Відразу після підписання Маніфесту відбулась системна реорганізація простору. У 1784 році було видано наказ згідно з яким було створено Таврійську область, першим губернатором якої став Г. Потьомкін.

У своїй політиці Потьомкін одразу почав вилучення землі у татар та передав її російським дворянам та запрошеним іноземним поселенцям. Великі ділянки землі, які належали кримським татарам передавались губернаторам і відповідно корінне населення залишалось без землі, а часто і без будинків, з яких їх виселяли.

Через неналежні умови життя – голод, хаос і військова диктатура, багато населення емігрували до Османської імперії. За наказом Потьомкіна було вигнано всю татарську адміністрацію, яка залишилась після окупації. Після окупації почалась типова колоніальна політика – примусова програма інтеграції. Примус до переходу до осілого землеробства, оподаткування, маніпуляції з місцевими елітами, встановлення нових правових норм і правил щодо землеволодіння, усі ці заходи були застосовані і до Криму (Бикова, 2017).

Маніфест Катерини II був заснований на дискурсі “цивілізаційної місії” (ППУ в АРК, 2024). Кримське ханство зображувалось як щось дике і розбійницьке, що заважає розвитку регіону і його потрібно цивілізувати та рятувати християн від татар. У своїх листах до Катерини II Потьомкін

пропонував ідею створити образ Криму як райського саду, який б імператриця подарувала імперії. Метафора з райським садом була ідеєю показати велич політики Катерини II, бо раєм, нібито, Крим став лише після приєднання його до Росії. Використання метафори саду було важливим для формування образу, що імперія дбає про регіон і його місцеве населення. Це дозволяло представляти колоніальний проєкт як природний розвиток. У своєму Маніфесті Катерина II пообіцяла вважати кримських татар рівними до її природних підданих та зобов'язалась захищати їх, їхнє майно, храми і віру. Проте, дуже швидко політика Потьомкіна щодо корінного населення виявилась зворотною. Ще до формальної анексії він планував виселення кримських татар із півострова, а після того як став губернатором почав активно реалізовувати заплановане. Ця колоніальна логіка є ключовим маркером поселенського колоніалізму і концептуально відрізняє приклад Криму від класичного екстрактивного колоніалізму (Schönle, 2001).

2.2. Демографічна інженерія та трансформація етнополітичної структури населення Криму в імперський період

Зміна населення Криму в період російського імперського панування (1783-1917 рр.) є одним із найбільш показових прикладів цілеспрямованої зміни етнічного складу населення окупованої території як інструменту колоніальної політики. Імперська влада поєднувала примусове витіснення корінного населення з організованим заселенням лояльних переселенців. У сучасній теорії поселенського колоніалізму такий механізм називають – демографічною інженерією. У цьому підрозділі розглянемо як протягом століття Кримський півострів перетворився з простору, де кримські татари складали переважну більшість населення, на регіон з принципово іншою етнополітичною структурою.

На момент окупації кримські татари за різними даними становили 80-90% населення півострова і були абсолютною етнічною, культурною та господарською групою (Завітій, 2014). Вони мали розвинену сільськогосподарську сферу, ісламські студії, торгівлю та освіту. Проте вже в перші роки після окупації це швидко почало змінюватись. Алан Фішер у своїх дослідженнях зазначає, що за перші роки після встановлення російської адміністрації близько 8000 тисяч кримських татар емігрувало до Османської імперії, більшість з них були наближені до хана Шагін Герая, які пішли разом із своїм правителем. Також з числа тих, хто виїхали у 1783-1784 роках було багато османських підданих. Потьомкін наказав своїм військам у портах не перешкоджати цьому процесу (Fisher, 1978, pp. 3–5).

Причини першої хвилі еміграції кримських татар були системними. Першим кроком, який сприяв еміграції була конфіскація землі, як вже згадувалось раніше. Більшість величезних площ землі, які належали нащадкам Гераїв та їх найближчому оточенню було конфісковано для експлуатації нової влади. Згодом було конфісковано землю і в інших кримських підданих. Конфісковані землі були передані російським дворянам як подяка за службу. Практика вилучення землі набула масштабного розміру ще до того, як була сформована правова база, що унеможлиблювало оскарження і мабуть, це б не вплинуло на рішення російської влади. До 1796 року, за 13 років перебування Криму у складі Російської імперії у місцевих відібрали й передали російським дворянам 288 тис. дес. землі. Так, наприклад, губернатор Тавриди А. Бороздін відмовив татарам у землі в селі Салби, бо переселив у село тисячу кріпосних селян-росіян, через що татари змушені були покидати свій дім (Бикова, 2017 с 53).

Ще одним прикладом є показова історія, як у 1799 році 12 сіл Байдарської долини оточили російські війська й наказали селянам покинути територію, де вони проживали, адже ця територія тепер належала графу Мордвинову

(Бикова, 2017 с 53). Також почалися утиски мусульманського населення і систематична дестабілізація татарських інституцій. Від 1829 року у Криму розпочались релігійні утиски, мечеті були обмежені для відвідування, мусульман, які хотіли здійснити хадж до Мекки встановлювали нагляд та відмовились видавати паспорти, муллами могли бути тільки, ті хто не викликав у влади питання, а ті хто продовжував підтримувати культуру зазнав переслідувань.

Всі ці умови заставляли кримських татар покидати свою батьківщину, а слідом за ними емігрували також греки та вірмени. Нова влада, яка панувала в Криму не мала наміру розуміти місцевий контекст, а прагнула підкорити місцеве населення або взагалі викоринити. Так вважають, що за першої хвилі еміграції з Російської імперії до Османської імперії виїхало від 80 тисяч до 300 тисяч осіб (Бойко, Я. В. 2007). Крим втратив значну частину свого корінного населення – насамперед заможних людей, мирз і мулл, котрі мали можливість виїхати до Османської імперії. Ця кримська еліта вивезла разом з собою господарські зв'язки, капітал та освіченість, а залишила по собі місце, яке росіяни почали заповнювати привезеними колоністами, адже почали стикатись з економічними труднощами через високий рівень еміграції серед населення, яке вмiло працювати з цією землею.

Заселення Криму відбувалось в рамках широкої колонізаційної програми Катерини II. Імміграція на півострів мала вирішити кілька ключових питань для регіону: вплинути на розвиток економіки, збільшити кількість населення, використання іммігрантів для стимулювання торгівлі, промисловості та сільського господарства. Роджер Бартлетт у своїй праці показує, що рекрутинг іноземних колоністів був органічним складником загальної програми освоєння прикордонних регіонів, де були великі потреби у розвитку економіки та військового контролю, які визначали демографічну стратегію. Дослідник розпочав свою працю цитатою Ключевського: “Історія Росії – це історія країни,

яка колонізується” (Bartlett, 1979, p. 125). Ця фраза безпосередньо описує кримський приклад у загальній логіці російської експансії, яка була закономірним елементом тривалого системного процесу.

У 1762-1763 роках Катерина II видала маніфести, що запрошували іноземців переселятись до Росії. Ті, хто відгукнувся на цей заклик, стали частиною колонізаційного процесу. Їхні поселення формувались у регіонах, які були на стадії освоєння і називались “колоніями”. У 1783 році Крим став саме таким регіоном відкритим до колонізації після знищення ханства. На півострові ця політика набувала особливого значення – переселенцям надавали землі, звільняли від сплати податків на кілька років, надавали право сповідувати власну релігію та самоврядування відповідно до власних правових норм, що суттєво відрізняється від прав місцевого населення. За період з 1784 до 1787 року з інших європейських міст до Криму приїхало 160 колоністів. Відповідно, щоб звільнити місце для колоністів, окрім еміграції місцеве населення вигнали з цих земель. Так у продовж 1760-1770 років населення скоротилося вдвічі, з 300 тисяч до 151 тисяч осіб. Земельна політика стала одним із найвпливовіших важелів демографічної інженерії (Schönle 2001).

Наступні хвилі татарської еміграції були спровоковані політичними подіями. Друга хвиля еміграції розпочалась після закінчення Кримської війни 1853-1856 років. Під час війни долучались до розграбування міст та спалювали маєтки великих можновладців імперії, також припускають, що кримські татари долини Байдар браталися з османською частиною союзної армії. Відповідно до цього у Санкт-Петербурзі розглядали кримське мусульманське населення як зрадників Російської імперії. Ставлення до кримських татар завжди було ворожим, але ці обставини лише посилювали його. Ще до початку вторгнення російський генерал Александр Меншіков запропонував вигнати всіх кримських татар на материк, як запобіжний захід. Окрім нього російський міністр Кеппен закликав виселити кримськотатарське населення в Сибір й ідея

виселення кримських татар поширювалась серед російського політичного кола (Williams, B. G. 2001 Ch.5).

Впродовж війни кримські татари також стикались з насильницькими діями з боку козаків, які охороняли царські кордони і брали участь у охороні Євпаторійського району. Вони грабували кримськотатарські села та насильно знущались над жінками, окрім цього донські та уральські козаки виганяли худобу місцевих ногайців і грабували їхні зернові сховища. Козаки обстрілювали групи татар і вважали все татарське населення зрадниками і проводили насильницькі дії над місцевими селами. Відповідно, щоб врятувати своє життя татари втікали до окупованого союзниками міста Євпаторія, цілі села переселялись до міста і його околиць і по дорозі гинули (Williams, B. G. 2001. p 146-148).

Всі ці події спричинили масову еміграцію кримських татар та пошук порятунку серед союзників. Після закінчення війни російське населення було дуже вороже налаштоване щодо мусульманського населення, вони почали відчувати дискримінацію та недовіру з боку російської влади. Багато кримськотатарських сіл окрім від звинувачень у державній зраді страждали й від військових реквізицій та переміщень, а також зовсім не отримали фінансової допомоги чи компенсації за воєнні втрати.

Ще одним проявом дискримінації стало привласнення землі великими можновладцями, які скориставшись звинуваченням мусульманських селян у зраді вигнали їх з історичної землі (Fisher, A. W. 1978).

Фішер у своїй роботі зазначає, що до кінця 1860 року близько 100 000 кримських татар покинули півострів, протягом цього періоду населення Криму скоротилося приблизно до 275 000 у 1850 році та 194 000 у 1860 році, з них менше 100 000 були татарами. Олександр II вважав переселення кримських татар “благополучним явищем”, яке б звільнило півострів від

“шкідливого населення”, тому було наказано не перешкоджати еміграції татар. У 1860-1862 роках емігрувало ще 192 360 татар, потім пішли і кочове поселення ногайців. Після масової еміграції татар багато сіл залишилась порожніми, приблизно 687 сіл були без мешканців (Fisher, 1978, p 89).

Результатом цих послідовних хвиль витіснення стала катастрофічна зміна демографічного складу Криму. Якщо в 1783 році кримські татари становили 80-98% населення, то за переписом 1897 їхня частка впала до 34,1% (Fisher, 1978). У 1860-х роках частка росіян, українців та білорусів становила 370,5 тисяч осіб, татарського населення – 100 тисяч, німецького – 45,7 тисяч, болгар – 21,4 тисячі, євреїв – 14, 3 тисячі, греків – 13, 3 тисячі (Бикова, 2017). На початку ХХ століття кримські татари вже були меншиною на своїй батьківщині.

Процеси, які були описані вище утворюють класичну структуру поселенського колоніалізму за теорією Вулфа. Первинним об’єктом колонізації є земля, а вся наступна політика формується з логіки усунення корінного населення. Не завжди це відбувається через пряме фізичне знищення, а може бути, наприклад, системне витіснення, яке робить його присутність у власному просторі неможливим або маргіналізованим, як було описано вище, щодо кримських татар. У теорії Вулфа важливою тезою є те, що поселенський колоніалізм є структурою, а не окремою подією. Він не завершується одним актом завоювання, а відтворюється через численні інституційні практики – земельну політику, демографічне заселення, адміністративну ізоляцію корінного населення, релігійні утиски. Усе це ми можемо чітко простежити у випадку Криму під час імперського панування, кожна нова хвиля еміграції не була випадковою. Вона провокувалась конкретними державними рішеннями, кожен виїзд відкривав нові можливості для подальшого колоніального заселення.

Важливо також зазначити, що демографічна інженерія в Криму не зводилась лише до фізичного переміщення людей. Вона й включала знищення господарської бази корінного населення через конфіскацію землі, руйнування інституційної основи – мечетей, мусульманських судів. Результатом такої політики щодо корінного населення стала трансформація, яку Верачілі описує як заміну корінного населення колоністами, котрі приходять, щоб залишитись і заснувати новий політичний порядок.

Таким чином, демографічна трансформація Криму протягом років являла собою не спонтанний процес, а систематичну державну програму зміни етнополітичної структури населення півострова. Цей процес заклав фундамент для подальших радянських практик демографічної інженерії, які будуть розглянути у наступних підрозділах.

2.3. Інституційна інтеграція Криму до імперських та радянських адміністративних систем

Процес інституційної інтеграції Криму до складу Російської імперії та згодом до Радянського Союзу являв собою послідовне знищення існуючих адміністративних структур і заміну їх новими, що відповідали метрополії. Ця інтеграція здійснювалась у двох великих історичних фазах: імперського періоду (1783-1917 рр.) та радянського (1917-1991 рр.) і в кожній із них були продемонстровані характерні ознаки колоніального управління, хоча форми та ідеологічне обґрунтування суттєво відрізнялися. Демографічна інженерія, описана у попередньому підрозділі, не могла існувати без знищення інституційної системи, яка забезпечувала юридичне існування кримськотатарського народу як суб'єкта права на цій землі.

Як вже згадувалось вище одразу після анексії було створено Таврійську область, яка була поділена на 7 повітів і до якої увійшли також території, які

не були історично включені до ханства. Таким чином, уряд створив область, яка була етнічно та історично неоднорідною. Вони використовували це для своїх політичних та економічних цілей, які були відмінними від цілей кримських татар. Адміністративним центром став Сімферополь, який до переіменування був названий Ак-Мечеть. Переіменування топонімів було першим кроком до привласнення простору, та позбавлення його від кримськотатарської приналежності. Грецькі та класичні назви свідомо витісняли тюркські, щоб зробити вигляд ніби між Росією і Кримом є історичний зв'язок (Бекірова та ін., 2020).

Після смерті Катерини II, її син Павло I у 1796 ліквідував Таврійську область і приєднав її до Новоросійської губернії, що було спробою позбавити Крим навіть номінальної адміністративної окремішності. За його правління було повернуто кримські назви усім містам, які були перейменовані. Ця татаризація у деяких питаннях була не довго, адже після того, як до влади прийшов Олександр I він повернувся до політики зразка Катерини II, відповідно було відновлено Таврійську область, міста знову мали російські назви, а до 1917 року адміністративний устрій залишався, як за часів правління імператриці. Ця непослідовність відображала напругу між двома моделями імперського управління – повної уніфікації і збереження форм автономії як інструменту контролю із Петербурга чиновників (Fisher, A. W. p. 83-90).

Так після війни 15% від загальної площі Таврійської області було розподілено для новоприбулих та цивільних і військових чиновників. У зв'язку з нестачею робочої сили вони пропонували працювати на них кримським татарам або давали їм землю в оренду, землю, яку у кримських татар відібрали або неправильно розподілили під час інвентаризації. Також земельні володіння були не точно поділеними, тому деякі російські поміщики використовували більше ніж їм було надано, що породжувало нові конфлікти. Для вирішення земельних питань між населенням було створено Надзвичайну

комісію, яка функціонувала як механізм адміністративного вирішення суперечок, в якому татарське населення не мало реальних важелів захисту (Платонова, Є. О. 2022).

Після імперського панування у Криму радянська фаза інституційної інтеграції після розпочалась з встановлення влади у 1920-1921 роках. 1921 року Крим отримав статус Кримської Автономної Соціалістичної Республіки (Кримська АРСР) у складі РРФСР. Кримські татари очікували отримати визнання щодо своїх національних прагнень і зокрема визнання кримськотатарської національності від Леніна. Формально ця автономія визначала кримських татар корінним народом і надавала їм певні інституційні преференції в рамках ленінської колонізації (Williams, B. 2001).

Вільямс у своїй книзі показує, що в перші два десятиліття комуністичного правління СРСР просував кримськотатарський націоналізм. Кримська АРСР функціонувала як неофіційна татарська республіка, де кримськотатарська мова отримала офіційний статус, відкрились татарські школи, газети, театр і культурні установи. Кримських татар, які були переважно сільським населенням, почали отримувати керівні посади у новоствореній республіці. Багато кримських татар не мали достатньо досвіду, адже після Російської імперії, де вони навіть не мали власної землі, вони отримали керівні посади і їм доводилось спиратися на досвід російських “старших братів”, що згодом призвело до напруженої ситуації між населенням (Williams, B. 2001).

Цей процес позитивної дискримінації корінного населення отримав назву коренізація, який проходив не лише в Криму, а по всьому СРСР. На перший погляд така політика може виглядати як відхід від колоніальної моделі управління, проте в якщо дивитись на це в ширшому контексті радянської національної політики, то коренізація виконувала інтеграційну та контрольну функцію.

У межах радянської моделі, яку вони прагнули створити “національної форми при соціалістичному змісті” кримськотатарська ідентичність визначалась більше як культурна категорія, позбавлена справжньої політичної суб’єктності. Радянська влада підтримувала мову, культуру, фольклор, але придушувала будь-який прояв націоналізму. Таким чином, коренізація стала більше політикою залучення корінного населення до радянського простору, а не формою деколонізації чи відновлення автономного політичного розвитку. Радянська влада фактично “ліцензувала” дозволені форми етнічної ідентичності, залишаючи їх під повним контролем центру (Бекірова та ін., 2020. с 115-117).

Особливо показовим є те, що паралельно з підтримкою кримськотатарської культури радянська влада здійснювала системне руйнування традиційних основ кримськотатарського суспільства. У 1930-х роках було закрито більшість мечетей, репресовано мусульманське духовенство, окрім цього вони змінювали алфавіт з арабського спочатку на латиницю, а згодом на кирилицю, яка стала інструментом розриву культурної та релігійної тяглості з ісламським світом. У цьому контексті коренізацію можна розглядати як специфічний етап радянського колоніального управління, у межах якого держава прагнула не ліквідувати кримськотатарську ідентичність повністю, а трансформувати у контрольований радянський політичний простір (Williams, B. 2001).

Окрім цього, у 1920 році Кримський революційний комітет організував обласний продовольчий комітет, який отримав широкі повноваження щодо вилучення “надлишків продовольства” у населення. Селяни, які вивозили продукти на базар називались “смертельними ворогами Радянської влади і робітничо-селянської справи”. Також було створено структури, які займались руйнацією традиційного селянського способу життя (Бекірова. 2020).

Султан-Галієв писав: “Незаконні реквізиції, конфіскації та вилучення стали звичайними явищами, виникнувши і розпочавшись у центрі (Сімферополь), вони швидко перекинулися потім у провінцію і в деяких місцях перетворилися на хронічну хворобу. Проводилися воно страшно неорганізовано і нагадували собою радше грабіж, ніж “вилучення” (Крим.Реалії, 2021). Відбирали буквально все – залишали тільки пару білизни. Мені самому довелося бути свідком такого “вилучення” в м. Алупці. Всі партійні та радянські працівники були зайняті цією роботою. Установи не працювали. “Вилучення” проводилося збройними загонами червоноармійців. В період колективізації близько 30 тисяч кримських татар – голів і членів “куркульських” родин були вислані з півострова або знищені (Крим.Реалії, 2015).

Внаслідок цього по всьому Криму був голод, приблизно 100-110 тисяч померли від голоду чи епідемій або втекли з півострова. Населення за два роки скоротилось з 720 до 570 тисяч осіб. Найбільшу частину загиблих 75-76% становили кримські татари, які мали найгірше забезпечення землею через попередню політику влади, а також вони отримали меншу підтримку від радянської влади з подолання наслідків голоду (Крим.Реалії, 2021).

Таким чином, економічна політика ранньої радянської влади в Криму поєднувала класові та колоніальні механізми контролю, оскільки через насильницьке вилучення ресурсів, руйнування традиційного господарського укладу та масовий голод населення радянська адміністрація підпорядковувалась місцеве суспільство новому імперському центру.

Наступним етапом політики щодо знищення татарської інтелігенції стала боротьба з місцевим “націоналізмом”. У травні 1928 року було вперше засуджено і розстріляно одного з керівників – голову Кримської АРСР Вели Ібраїмова (Бекірова та ін., 2020. с 120) , якого звинувачували у вчиненні політичних злочинів, як агента націоналістичної партії “Міллі Фірка” (ГДА.

СБУ. Ф13). З того часу розпочались репресивні дії проти інтелігенції та боротьба з “антирадянськими елементами”. У 1937 році вступила в дію постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року П 51/94 “Про антирадянські елементи”. 17 квітня 1938 року ще один жахливий день в історії кримських татар. За наказом Сталіна було вбито 36 кримськотатарських інтелігентів, суд над якими тривав не довше 20 хвилин (QIRIM.News. 2025). Також незадовго до того у справі “Міллі Фірка” було репресовано понад 60 людей, серед яких письменники, поети, які досліджували та популяризували кримськотатарську культуру.

Історикиня Гульнара Абдуллаєва (QIRIM.News. 2025) називає етноцидом кримських татар, вона зазначає: “За одну ніч було знищено інтелектуальну еліту цілого народу. Цих людей звинувачували у тому, що вони нібито були причетні до національної партії “Міллі Фірка”.

Отже, інституційна інтеграція Криму до складу Російської імперії та СРСР не була нейтральним процесом адміністративного включення території до державного простору. Вона являла собою послідовний колоніальний проект, спрямований на демонтаж політичної, правової та культурної суб’єктності кримськотатарського народу. Імперська влада через ліквідацію інституцій ханства, адміністративну реорганізацію, земельну політику та символічне привласнення простору створювала механізми контролю над територією і населенням.

У радянський період ці практики трансформувались відносно нової ідеології – формально автономія та політика коренізації поєднувалась з централізацією влади, культурною уніфікацією та репресіями проти кримськотатарської інтелігенції, голод та виселення населення. У логіці системного поселенського колоніалізму ці процеси можна розглядати як підготовчий етап до подальшої радикальної трансформації етнополітичного простору Криму, кульмінацією

якої стала депортація кримських татар 1944 року, формування нарративу зрадників та захоплення історичного простору радянською владою і побудовою нового нарративу щодо Криму.

2.4. Депортація кримських татар 1944 року як інструмент етнополітичного насильства та колоніального усунення

У ранні години 18 травня 1944 року, більшість кримськотатарських сімей ще спали, до їхніх дверей постукали солдати НКВС. Людей грузили у товарні вагони й відправляли у невідомому для них напрямку. Депортація кримських татар є одним з найжорстокіших актів етнічного насильства у радянській і світовій історії XX століття. У контексту *settle colonialism* вона є найбільш концентрованим, формально зафіксованим виразом “логіки усунення” Патріка Вулфа.

Формальна причина депортації кримських татар будувалась на звинуваченні у масовому колабораціонізмі з німцями та зраді радянської влади. Насправді ж причиною була сама політика радянської влади та їх ідеологічні ідеї, ще з середини 1930-х Сталін та інші люди при владі відчували недовіру до національних меншин. Сталінський режим хотів перекласти провину в провалі партизанського руху на кримських татар. Хоча під час війни велика частина кримських татар була військовими червоної армії, а переважна більшість населення, яка залишилась на півострові були діти та жінки. Радянська влада депортувала не просто “колаборантів” та їх сім'ї, а невинних жінок, дітей, людей з інвалідністю та ветеранів Червоної Армії. У 1949 році в спецпоселеннях перебувало близько 8995 колишніх солдатів кримських татар, які служили в Червоній Армії. Таким чином, це підтверджує тезу, що звинувачення у зрадництві та співпраці з ворогом були лише формальною причиною для депортації, а не справжнім приводом (Pohl, n.d.).

Наратив про те, що кримські татари зрадники, був навмисно створений для розпалювання ворожнечі до народу та виправдання своїх дій, надалі ми побачимо, як цей наратив використовували у формуванні пам'яті про депортацію у СРСР.

Офіційним початком депортації була постанова Державного комітету оборони СРСР (ДКО) від 11 травня 1944 року №5859 сс “Про кримських татар” (Бекірова та ін., 2020. с 145), що зобов'язувало НКВС завершити виселення “всіх татар”. Кримських татар визначали як “спецпоселенців” – категорію, яка позбавляла їх цивільних прав і прикріплювала до конкретних мість куди їх виселили (Pohl, n.d.) “Спецпоселенці” були позбавлені базових людських прав, вони не могли отримувати освіти, публікуватись рідною мовою, за поселеннями проводився постійний нагляд. Як зазначає історик Андрій Когут, в інтерв'ю Акіму Галімову, термін спецпоселенці: “Це вважається, що весь народ ніби адміністративно покараний. Він має перебувати тільки в тих місцях, які йому визначені для постійного проживання” (Галімов, 2024). У цих умовах кримські татари не мали право пересуватись на іншу територію, РНК ухвалила постанову No 35 “Про права осіб, поселених у спецпоселеннях” від 8 січня 1945 року вимагала від поселенців займатись працею та доручала НКВС (Pohl, n.d.) і місцевим органам влади організувати їхню роботу, також за залишення місця проживання без дозволу каралось як кримінальний злочин. Тобто кримські татари були позбавлені будь-якого права на пересування, а особливо на повернення у рідний Крим.

Для проведення операції було залучено 32 тисячі бійців НКВД для виселення за різними даними близько 238,5 тисяч осіб, з яких 205,9 тисячі, тобто 86,4 % становили жінки та діти (Williams, 2001, p 363). Напрямок депортації була Середня Азія, а також Урал. До Узбекистану було транспортовано близько 136 412 тисяч кримських татар. Умови транспортування були нелюдськими. Залізничні вагони не були призначені

для перевезення людей, а використовувались як товарні для перевезення худоби. Антисанітарні умови у цих вагонах призвели до поширення тифу, також багато людей вмирало від задухи, голоду, а загиблих не дозволяли ховати (Pohl, n.d.).

Смертність у перші роки заслання була катастрофічною. Умови проживання у спецпоселеннях були неналежними для життя, у деяких районах переселень людям не надавали базових речей – одягу та взуття. Кримські татари, які були переселені до Узбекистану стикнулись з ворожим сприйняттям місцевого населення через російську пропаганду та наратив “зрадників” (Williams, 2001, p 362). Місцеві не хотіли допомагати депортованим, це змінилось після того, як узбеки дізнались, що кримські татари є мусульманами й говорять такою ж мовою. В Узбекистані кримські татари не мали належних умов проживання, вони жили у бараках або землянках, що негативно вплинуло на їх здоров’я, а відповідно зробило вразливими до хвороб (Ukraïner, 2025). У своїй праці Отто Пол порівнюючи демографічні дані зі звітів МВС у справах спецпоселенців зазначає, що до 1951 року з депортації загинуло приблизно 40 тисяч кримських татар, а загалом депортація, вигнання та примусова трудова міграція знищили близько 20% кримськотатарського населення менш ніж на 5 років, що є одним з найбільш масових етнічно мотивованих вбивств у ХХ столітті (Pohl, n.d.).

Депортація кримських татар стала болючим досвідом для всього кримськотатарського народу, та травмою, яка передавалась через покоління. Багато свідчень про депортацію було встановлено через розповіді людей, які були депортовані, народились у засланні або чули перекази від своїх рідних. Вони розповідали факти про процес депортації, умови життя, прагнення до повернення на рідну землю.

Формування колективної пам’яті про подію є дуже важливою, адже як описує Патрік Вулф, у теорії поселенського колоніалізму, колонізатори

намагаються не лише витіснити чи позбавитись корінного народу фізично, а також створити умови ніби корінного народу на певній території, у нашому випадку Криму, не існувало. Вони повністю займають простір і намагаються створити нову історію та наративи, які будуть виправдовувати їхню колоніальну політику.

Центр інформації та документації кримських татар зібрали свідчення та спогади кримських татар, які були депортованими (Центр інформації та документації кримських татар, б. р.).

Зі слів Абдуллаєва Ділявера Мембетовича: “18 травня 1944 року рано-вранці хтось грубо розбудив мене. Відкриваю очі – стоїть капітан і грубим голосом каже: «Вставай!». Я підвівся, а він розгорнув ковдру, потім матрац і запитав, чи є зброя. Я відповів, що зброї у нас немає і вона нам не потрібна. Після цього він наказав одягатися і виходити надвір. ... Мати сказала мені, що нас виселяють із Криму, про це їй повідомив капітан. Ще кілька солдатів ходили по нашому дому. Батька не було: о другій годині ночі його забрали солдати, щоб він здав касу, бо працював касиром у банку. ... Нас привезли до Євпаторія. Звідти завантажили у вагони, по 40–50 людей у кожен. Медичного обслуговування не було. Їжу та воду давали лише на зупинках. У дорозі ми перебували 18 діб. Нас привезли на станцію Курган-Тепе Андижанської області й одразу погнали до лазні. Потім відвезли до кишлаку Тешикташ. Працювали на бавовняних полях. Через тиждень померла бабуся. Навчалися ми російською мовою... Молодший брат Рустем загинув в армії у 1957 році. Середній брат Аттіла помер у 1966 році” (Центр інформації та документації кримських татар, б. р.).

Зі слів Абдурафієвої (Абдураманової) Султаніє: “17 травня 1944 року склали списки членів родини, але для чого – не пояснили. 18 травня о другій годині ночі у двері голосно постукали. Батько встав у спідній білизні й

відчинив двері. На порозі стояли троє військових з автоматами. Батька одразу заарештували. Наказали стояти на місці, інакше розстріляють. Мамі наказали протягом десяти хвилин зібрати дітей. Дозволили взяти лише ложки, каструлю та чашки. Мама, як була у сукні з короткими рукавами, так і вийшла з дому... Поруч стояла вантажівка, у яку нас усіх завантажили й привезли на станцію Сюрень. Машину підвели впритул до вагона, відкрили задній борт і перегнали людей у брудний товарний вагон для худоби. Туалету й води там не було. Справляли потреби у відро, відгородивши кут вагона ковдрою. Годували в дорозі раз на добу, давали баланду й по одному шматочку житнього хліба. Медичної допомоги не було. Померлих виносили з вагона й залишали на станціях, не дозволяючи ховати... Не знаю, скільки діб ми провели в дорозі... Після смерті Йосипа Сталіна жити стало легше, і ми могли вільно пересуватися районом” (Центр інформації та документації кримських татар, б. р.).

Ці та багато інших розповідей формували уявлення про депортацію та відтворювали ці події в історії кримськотатарського народу, адже кожна сім'я переживала різний досвід один і тих самих подій. Історик Мартін-Олександр Кислий у інтерв'ю Акіму Галімову зазначив: “Це поліфонія досвідів, їх неймовірно багато і справді звести їх до якогось певного знаменника вкрай важко. Комусь пощастило з конвоєм. Я знаю історію коли в конвої був азербайджанець і він, по-перше, зміг зрозумілою мовою пояснити, що відбувається, по-друге, він мав якусь емпатію і сказав: “вас виселяють, візьміть якомога більше борошна”. Десять людей могли дістати з домівки вивести на майдан посеред села і ще добу вони там сиділи, чекали вантажівок не маючи змоги піти до себе до хати, яка ось тут і взяти хоча б харчі й нагодувати дітей. Тому ми маємо різні історії. Вишукувати в цих історіях одну єдину правду нереально, ми можемо бачити суцільну картину” (Галімов, 2024).

14 липня 1944 року ДКО видав постанову про переселення в Крим 51 000 колгоспників, переважно росіян, для роботи на спорожнілих господарствах. Виселення і заселення відбулось одночасно, саме ця одночасність ілюструє колоніальну логіку, коли знищують корінне населення і створюють там новий етнічний склад населення, який буде доміантною групою (Янько & Стецюк, 2025).

Поль у своїй роботі зіставляє кримський приклад із практиками США щодо корінних американців і апартеїдом у Південній Америці (Pohl, 2015). У всіх цих випадках влада прагнула змінити назавжди корінне населення переселенцями. Депортація 1944 року стала можливою саме тому, що вся попередня фаза перебування Криму під російською владою знищила інституційну, демографічну і правову спроможність кримськотатарського народу чинити опір. Це свідчить про структурний характер поселенського колоніалізму – кожен попередній елемент готував умови для наступного.

2.5. Заселення та політика пам'яті в СРСР

Депортація 1944 року не завершила колоніальний проєкт, а була її частиною і відкрила його інші чинники знищення корінного населення. Виселення корінного населення створило демографічний вакуум, який радянська влада одразу почала заповнювати організованим переселенням і водночас почали системне знищення будь-яких слідів кримськотатарської присутності на півострові в культурному, топографічному та архітектурному просторі. Подвійна операція – заміщення населення та знищення пам'яті є завершальним елементом колоніальної структури, описаної Вулфом і Верачілі – поселенці не лише займають землю, а й конструюють нову “природну” ідентичність простору, в якій корінний народ або зникає або перетворюється на чужих на рідній батьківщині.

Переселення нового населення до Криму розпочалось одразу в 1944 році як згадувалось вище. До Криму було переселено близько 51 тисячу людей, з території РСФСР. Офіційно цей процес підкріплювався постановою “Про переселення колгоспників у райони Криму”, а причиною такого переселення було освоєння землі, садів та виноградників півострова. Для переселенців давали грошові пільги, позбавляли від сплати боргів і дозволяли перевозити з собою значну кількість власних речей. Часто новоприбулі заселялись у дім виселених кримських татар, які залиши там своє майно під час депортації (Янько & Стецюк, 2025). Така політика продовжила заміщення населення ще з першої анексії Кримського ханства й ускладнила згодом процес повернення кримських татар, адже радянська влада аргументувала, що їм нема куди повертатись. За переписом 1959 року кількість росіян становила – 267,7 тисяч (71%), а українців 267, 7 тисяч (22,3%) (Якубова, 2015). Таким чином менше ніж за 5 років пройшла повна трансформація демографічного складу, яка була досягнута прямим державним втручанням, а не природними міграційними процесами.

Паралельно з переселенням людей розгортався масштабний проєкт знищення пам’яті про кримських татар. Розпочали зі зміни назв районів, міст та селищ. Першим указом Президії Верховної Ради Української РСР було перейменовано 11 районів і районних центрів у Криму, які мали кримськотатарські та німецькі назви. Міста тоді не чіпали, але одне все ж виявилось в списку. Древній Карасубазар назвали Білогірськом (Громадське, 2017). У наступні роки топонімічна реформа охопила весь півострів. Було перейменовано понад 1444 населених пунктів Криму (Кримськотатарський ресурсний центр, 2023). Ак-Мечеть стала Чорноморським, Кефе – Феодосією, Ескі-Кирим – Старим Кримом. Було перейменовано близько 90% населених пунктів у Криму, протистояти проти цього не було кому, тому влада активно стирала кримськотатарський слід з міст та сіл. Сотні сіл отримали нейтральні

слов'янські назви, що не мали жодного зв'язку з кримськотатарською пам'яттю. і господарством (Saienko, 2023).

Знищення захопили й сферу культури. Мусульманські кладовища руйнувались або перепрофільовувались, мечеті перетворювались на склади та клуби. Рукописи, архіви та бібліотечні фонди, які зберігали кримськотатарську мову та культурну спадщину знищувались. Ідеологічна складова цієї політики полягала у конструюванні наративу про Крим як “споконвічно російський” (Громенко, 2016), радянські та потім російські джерела поширювали цей міф і розвивали наратив, що кримські татари є нащадками монгольських загарбників XIII сторіччя, позбавляючи їх статусу корінного народу таким історичним викривленням. Сформована ніби “російськість” Криму є не природною чи внутрішньо притаманною, вона є результатом цілеспрямованої колоніальної трансформації (Uehling, 2004).

Адміністративні зміни також вплинули на спробу знищення пам'яті про кримських татар. У радянських документах 1959-1979 років кримські татари не існували як окрема категорія, їх записували як “татари”, такий процес був спробою розчинити кримських татар серед інших татарських народностей, щоб позбавити їх навіть статистичного існування. При спробі отримати внутрішній паспорт, тим хто називав себе кримськими татарами відповідали, що такої групи не існує, є лише татари (Uehling, 2004).

Правові обмеження спецпоселень зберігались до 1956 року. Формально реабілітація 1967 року не передбачала права на повернення, спроби приїхати до Криму карались адміністративним виселенням, а правові умови для повернення були створені так, що кримські татари не могли проживати у Криму. У 1956 році Президія Верховної Ради звільнила всіх кримських татар, що залишились у спецпоселеннях (Кислий, 2024. с 83). Кримські татари активно боролись за повернення на батьківщину, вони надсилали петиції,

їхали у Крим і жили там просто на вулиці, щоб заявити про своє право на повернення додому. Після 1967 року кримські татари все активніше почали лобювати процес повернення на публічних демонстраціях. Після прийняття указу Верховної Ради від 14 листопада 1989 року “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, що піддалися насильницькому переселенню, та забезпечення їхніх прав”, кримські татари почали масово повертатися до Криму. Майже більше ніж за чотири роки 250 000 зуміли повернутись на батьківщину (Pohl, 2015).

Пам’ять про депортацію ніколи не зникала у родинах кримських татар, вона пішла у підпілля та залишилась у сім’ях. Грета Уелінг у своєму етнографічному дослідженні показує, що кримські татари виробили однорідну соціальну пам’ять, попри те що були розкидані по всій Центральній Азії. Досвід депортації передавався від покоління до покоління і став основою для колективної ідентичності. Нове покоління ще перебуваючи у засланні формувало своє уявлення про Крим від батьків і таким чином вони зберігали пам’ять про батьківщину і надію на повернення (Uehling, 2004).

Отже, поселенський колоніалізм не обмежується фізичним переміщенням людей, він передбачає знищення самої пам’яті про те, що корінний народ тут колись існував. Проте повернення близько 250 000 кримських татар між 1989 і 1994 роками, засвідчило, що радянська логіка знищення пам’яті не була ефективною і зазнала провалу там, де нібито була успішною, бо кримські татари, які були насильно виселені завжди зберігали віру в те, що вони повернуться на свою батьківщину й ідея асиміляції на чужій землі не була природною для них.

Цей розділ продемонстрував, що трансформація Кримського півострова впродовж 1783-1991 року являє собою єдину колоніальну структуру, яка відтворювалась через зміну режимів – від Катеринської монархії до

сталінського тоталітаризму. Ця структура поселенського колоніалізму не завершилась після кожного конкретного акту насильства, а відновлювалась через нові механізми, адаптуючись до нових умов. Саме це підтверджує тезу Патріка Вулфа, що поселенський колоніалізм є системою, а не окремим випадком насильства щодо корінного населення. Також це підтверджує тезу “Destroys to replace”.

Анексія 1783 року поклала початок проєктові, який з самого початку мав усі ознаки поселенського колоніалізму – знищення суверенної держави, дискурс “цивілізаційної місії” для виправдання насильства, вилучення земель і перша хвиля масової еміграції, як початок витіснення корінного населення. Маніфест Катерини та накази Потьомкіна фіксують, що знищення ханства розглядається як остаточне і незворотне поглинання. Тобто та сама логіка перманентного заміщення, яку Вечаріні описує як визначальну рису поселенського колоніалізму.

Демографічна інженерія протягом сторіччя перетворила Крим із простору з 80-90% більшістю татар і зокрема кримських татар на регіон, де кримські татари до 1897 року становили лише приблизно 34% населення. Така зміна населення була наслідком системних рішень російської влади: земельне пограбування, провокування еміграції, організоване заселення переселенцями. Кожна хвиля кримськотатарської еміграції відкрила нові можливості і простір для колоніального заселення і в цьому відтворені циклу “витіснення-заміщення” особливо помітний структурний характер цього процесу.

Наступним кроком стала інституційна зміна та інтеграція, яка забезпечувала правове та адміністративне закріплення колоніальних відносин. Знищення ханських інституцій, заборона кримськотатарської мови у школах, ліквідація вакуфів – в імперський період, згортання коренізації та знищення інтелігенції – в радянський період. Радянська фаза є продовженням, а не розривом із

логікою imperial integration, хоча риторичне обґрунтування суттєво змінилось – від “цивілізаційної місії” до “боротьби з колабораціонізмом” і усунення “ворогів народу”.

Депортація 1944 року є найбільш виразним прикладом “логіки усунення” у кримській послідовності. Три доби, що кульмінували двохстошіддесятирічну структуру вистіснення стали можливими саме тому, що ця структура знищила інституційну, демографічну і провову спроможність кримських татар масово чинити опір.

Заселення та знищення пам'яті після 1944 року поглибили колоніальний трикутник: усунення-заміщення-стирання. Було перейменовано понад 1000 населених пунктів, виключено кримських татар з переписів, знищено книги та культурний спадок, конструювання нарративу про “споконвічний російських Крим” – це формування того, що Верачіні описує як поселенське конструювання нового “природного” порядку. Водночас логіка усунення не досягла свого кінцевого результату, через родинні розповіді та пам'ять, продовження у заслани зберігати свою культуру та мову, поняття Surgunluk і пам'ять про депортацію 18 травня кримські татари зберегли ідентичність і згодом повернулись на рідну землю. Це повернення не завершило колоніальну структуру, а поставило її під сумнів, однак не скасувало. Як буде описано у третьому розділі, пострадянський період виявився паузою, повернення кримських татар, незалежність України відкрили нові можливості для корінного народу, але колоніальна логіка відтворилась у 2014 році вже в нових формах і з новими інструментами, проте як ми побачимо у наступному розділі російська влада наслідує практики радянської влади.

ІІІ РОЗДІЛ. ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ТА СУЧАСНІ ФОРМИ ПОСЕЛЕНСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ В КРИМУ

Третій розділ присвячений аналізу двох відмінних, але структурно пов'язаних фаз: пострадянського періоду (1991-2014), коли Крим перебував у складі незалежної України, та сучасного етапу, що розпочався з анексії 2014 року. Якщо другий розділ показав, як колоніальна структура відтворилась через зміну режимів від 1783 до 1991 року, то третій аргументує, що анексія 2014 року відновила структуру в нових форматах. Вона супроводжувалась новими інструментами демографічного заміщення, милітаризації та репресій, але з тією самою логікою усунення корінного населення і закріплення “природного” суверенітету поселенців, яку Патрік Вулф визначає як ключову для поселенського колоніалізму.

3.1. Крим у складі незалежної України: автономія, етнополітичні трансформації та повернення кримських татар

Розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності України поставили питання про статус Криму в зовсім нових інституційних координатах і політичному просторі. Уперше з 1783 року Кримський півострів опинився поза межами прямого підпорядкування Москві й це відкрило простір для переосмислення його етнополітичної ідентичності, повернення депортованого народу і переговорів про форму автономії. Однак цей простір виявився надзвичайно складним після стількох років російського панування та колоніальної політики.

Процес повернення на батьківщину був складним процесом для корінного народу. Спочатку вони не мали права на повернення, а згодом законодавство дозволяло повернутись лише за наявності прописки, яку не надавали кримським татарам. Право на повернення кримські татари виборювали

різними шляхами, які були описані вище. Після 1989 року і здобуття незалежності України процес повернення став простішим, проте все ще складним через законодавство. У своїх спогадах лідер кримськотатарського національного руху згадує, що влада не була в захваті від повернення корінного народу. Кримська влада відмовляла кримським татарам у наданні землі та дозволів на будівництво будинків, водночас кримські татари ніколи не вимагали повернення майна, яке у них забрали після депортації. Вони були більш поміркованими у своїх підходах і не бажали захоплювати будівлі місцевого населення. Кримські татари, які не могли придбати житло зазвичай будували їх, проте влада не надавала їм землю, хоча іншим переселеним у Крим надавали ділянки під сади та дачі. (Uehling, 2004. p 208-211).

Мустафа Джемільєв, у дослідженні Уелінг згадує: “Дійшло навіть до примусового розподілу земель серед росіян. На заводі “Фотон” відпустки не давали, доки не було написано заяву на отримання земельної ділянки” (Uehling, 2004. p 209).

Севгіль Мусаєва у своєму дописі в Instagram поділилась розповідями бабусі про повернення до Криму. Вона написала: “Кримським татарам дозволили приїжджати до Криму лише після “хрущовської відлиги”. Вони могли приїжджати, але не жити. Щоліта, протягом 26 років, бабуся приїжджала до Феодосії у відпустку. Додому назавжди вона повернулась вже з онуками. Мені було 2,5 роки, моїй сестрі трохи більше шести місяців, коли батьки вирішили переїхати до Криму ... Довелось починати все з нуля. До нас ставились вороже, багато хто серед місцевого населення був переконаний, що кримські татари вимагатимуть повернення будинків, з яких їх виселили 1944 року. У перші роки повернення ми поселились в аварійному будинку площею 25 квадратних метрів. Свій омріяний великий дім ми зводили більше семи років” (Українська правда, 2026).

Ця політика була спеціально впровадженою для того, щоб створити привід для нібито нестачі землі для репатріації кримських татар. Українська влада не намагалася створити умови для реституції майна, також зростала напруга між кримськими татарами, які повернулись та місцевим населенням.

Після отримання незалежності Україна спробувала проводити політику репатріації. У 1991 році було виділено на програму близько 300 мільйонів гривень, але фінансування не вистачало на потреби Криму і будівництво інфраструктури та нового житла було припинено до 1996 року. Багато кримських татар вважають репатріацію самофінансованою, адже держава не змогла достатньо забезпечити цей процес. Кримські татари власними силами створили близько 290 самовільно заселених поселень. До 2008 року у Крим повернулись 264,5 тисяч кримських татар (УНІАН, 2008), які переселялись на батьківщину переважно з Узбекистану, Росії, Казахстану та інших пострадянських республік (Uehling, 2004. p 208-211).

Інституційна відповідь на повернення кримських татар після незалежності залишалась погано організованою. Конституція України 1996 року (Конституція України, 1996, ст. 134) та Конституція Автономної Республіки Крим 1998 року формально визнавали право кримських татар на самовизначення і передбачали представництво Меджлісу – представницького органу кримськотатарського народу (Меджліс кримськотатарського народу, б. р.) у системі публічного управління. Проте, як зазначає Свеженцев у своїй дисертації, колоніальна структура, що збереглася ще з радянського часу, продовжувала відтворюватися через інституції. Більшість нової політичної еліти після здобуття незалежності Україною була частиною комуністичної номенклатури. Вони діяли за радянським політичним зразком, а більшість у Верховній Раді АРК належали проросійським фракціям та традиційно була орієнтована на Москву.

Земельні питання вирішувалися повільно і часто не на користь кримських татар, недостатнім також було фінансування кримськотатарських культурних і освітніх програм (Sviezhentsev, 2020. p 97-100).

Пострадянський Крим характеризувався гострою напругою між трьома конкуруючими ідеологічними векторами. Перший – проросійський, значна частина населення, осілого внаслідок радянської колонізації, ідентифікувала себе переважно з Росією і сприймала незалежну Україну як тимчасовий і нелегітимний стан. Переважна більшість кримських еліт була проросійськими, адже вийшла з комуністичних еліт Росії. Вони прагнули зберегти колоніальні структури для збереження існуючих владних відносин. Крим у 1990-х роках став простором для боротьби між різними політичними групами, які намагались перед розпадом СРСР вирішити кому буде належати півострів. Наприклад, у 1990 році, як зазначає Свеженцев, кримські регіональні депутати проголосили республіканський статус півострова й оголосили суверенітет кримців над ним. Згодом продовжилася боротьба кримських сепаратистів з українською владою, щодо статусу Криму. Проте деколонізаційний рух, який формувався серед кримських татар і українців, як противага колоніальній політиці російської влади виник ще до розпаду Радянського Союзу (Sviezhentsev, 2020).

Другий – проукраїнський рух був частиною антикомуністичного та демократичного руху, який ширився по всій Україні й був спрямований на державотворення. Третій – кримськотатарський деколонізаційний рух був направлений на продовження репатріації кримських татар, а також на відновлення їхніх прав на своїй рідній землі. Така тристороння напруга продовжувала постійну інституційну нестабільність. У 1992 році, коли Росія визнала указ Верховної Ради СРСР 1954 року, яким Крим було включено до складу Української РСР, таким, що не має юридичної сили (Центр протидії дезінформації, 2023). Тоді ж було ухвалено Конституцію півострова і

запровадження посади президента Криму та входження республіки до складу України, як самостійної автономії за окремим договором. Все це суперечило українському законодавству, проте українська сторона не надала належної реакції, а російські політичні еліти успішно просували на керівні посади своїх людей (Sviezhentsev, 2020. p).

Важливо зазначити, що пострадянський Крим не є “нейтральним” простором між двома анексіями. Він є продовженням колоніальної структури в нових інституційних умовах. Демографічний склад населення, сформований радянським режимом, не змінився автоматично зі зміною державності. Культурна, мовна і медійна сфера залишались переважно російськими. За переписом 2001 року у Криму проживало 2 мільйони 24 тисячі осіб, з них 58% – росіяни, 24% – українці та 12% кримські татари (Даниленко, 2015). Мова спілкування була переважно російська, проросійські партії та організації користувалися підтримкою Москви й відкрито просували реінтеграцію Криму в Росію. Російська пропаганда створювала наратив про “російськість” Криму, проте історично це не є природним для півострова, а радше продуктом російської й радянської колоніальної політики. Після приєднання Криму до складу України після отримання нею незалежності розпочався постколоніальний процес, з недостатньою деколонізацією на півострові (Marples & Duke, 1995).

З точки зору поселенського колоніалізму, пострадянський період є фазою незавершеної деколонізації. Лоренцо Верачіні показує, що поселенський колоніалізм не ліквідується автоматично через зміну метрополії або набуття формальної незалежності. Колоністська більшість, що склалась у результаті депортацій і переселень зберігає свою демографічну і культурну владу, яка й далі відтворювала колоніальну структуру навіть за відсутності прямого імперського контролю. Саме тому 2014 рік виявився можливим, не всупереч

пострадянській “паузі”, а завдяки тому, що ця пауза не стала справжньою деколонізацією (Veracini, 2010).

3.2. Анексія Криму 2014 року як відтворення логіки поселенського колоніалізму

Анексія Криму Російською Федерацією у лютому–березні 2014 року стала безпрецедентним насильницьким захопленням територій в Європі після Другої світової війни та безпрецедентним актом з боку постійного члена Ради Безпеки ООН проти іншого члена організації. Проте для цілей цього дослідження анексія 2014 року є не лише міжнародно-правовим порушенням, але й структурним продовженням колоніальної послідовності, що розпочалася 1783 року. Саме цей вимір потребує окремого аналізу.

Механізм анексії був не випадковим планом Путіна, а ретельно спланованою операцією, яка складалась з кількох послідовних кроків. Верховна Рада України визнає Автономну Республіку Крим окупованою з 2014 року (Закон України № 1207-VII, 2014). Передумови анексії Криму формувалися упродовж усього пострадянського періоду через низку взаємопов’язаних процесів. Ще у 1994 році проросійський сепаратист Юрій Мешков, якого відкрито підтримували командування Чорноморського флоту РФ та ФСБ, переміг на виборах “президента республіки Крим” і взяв курс на відокремлення від України й включення до складу Росії – лише спецоперація СБУ у травні 1994 року завадила захопленню силових структур і проведенню “референдуму за незалежність” (Велігодський, 2003).

У 2003 Росія без погодження України почали будівництво дамби до острова Тузла, практично це була перевірка Києва на готовність відстоювати суверенітет. Харківські угоди 2010 року, які підписав Янукович і за якими було продовжено перебування у Криму Чорноморського флоту до 2042 року

закріпили постійну присутність Росії у Криму. Таким чином, 2014 рік став не раптовим переломом, а реалізацією сценарію, що роками готувався через інституційне проникнення, підтримку сепаратистських рухів і збереження військової присутності безпосередньо на українській землі (Патока, 2024).

У лютому 2014 року, скориставшись політичною кризою в Києві, пов'язаною з Революцією Гідності, Росія розгорнула на півострові “зелених чоловічків” – добре озброєних військовослужбовців без розпізнавальних знаків, яких у Москві спочатку офіційно заперечували, цих військових використали для захоплення адміністративних будівель та блокування українських військових частин на території АРК та Севастополя. 27 лютого військові без розпізнавальних знаків заблокували будівлі парламенту та уряду АРК у Сімферополі (Кримська платформа, б. р.). 16 березня 2014 року під контролем озброєних російських військових сил відбувся референдум, результатом якого 96,77% проголосували “за” приєднання до Росії. Достовірність референдуму не є визнаною чи підтвердженою, адже російська влада не надавала жодних статистичних даних, він не був визнаний ані Генеральною Асамблеєю ООН, ані міжнародною спільнотою (Веселова, 2019). 18 березня 2014 року Путін у своїй промові офіційно оголосив про приєднання Криму до Росії (The New York Times, 2014).

Промова Путіна 2014 року є ключовим ідеологічним документом, що відтворює логіку колоніального дискурсу, знайому ще з Катеринського маніфесту 1783 року. Путін стверджував: “Крим – це наше спільне володіння і важливий фактор стабільності в регіоні. І ця стратегічна територія повинна знаходитися під сильним, стабільним суверенітетом, який по факту може бути тільки російським” (The New York Times, 2014).

Конструюючи той самий наратив “споконвічного російського Криму”, що був ідеологічним продуктом імперії й радянської колонізації. Промова Путіна

відтворює колоніальний міф як правове і моральне обґрунтування нової анексії.

У контексті поселенського колоніалізму анексія 2014 року є класичним прикладом того, що Свеженцев описує як відновлення поселенської колоніальної структури. Після паузи пострадянської незалежності колоніальна метрополія повернула собі контроль над простором, де вже існувала колоніальна більшість, сформована попередніми фазами демографічної інженерії (Sviezhentsev & Kisly, 2023). Вулф наголошує, що поселенський колоніалізм прагне до “трансферу суверенітету” – заміни одного суверена іншими через демографічне і символічне переосмислення простору (Wolfe, 2006). Саме це і відбулося у 2014 році – Росія не просто захопила територію, вона оголосила його “своїм” апелюючи до демографічного факту, який сама ж і сконструювала через століття колоніальної діяльності.

Процес анексії включав не лише військову і дипломатичну складову, але й масове “примусове громадянство”. У квітні 2014 року всім постійним мешканцям Криму автоматично надавалося російське громадянство, ті, хто відмовлявся автоматично позбавлялися ключових соціальних прав. Примусова паспортизація – це частина репресивної політики країни–агресора (Представництво Президента України в АР Крим, 2020).

Особливу вразливість кримських татар у 2014 році визначається їхньою позицією як народу, що найбільше постраждав від попередніх фаз колоніального проекту і найбільш системно виступав проти анексії, вони одразу стали об’єктом репресій. У квітні 2016 року Меджліс – представницький орган кримських татар був визнаний Росією як “екстремістська організація” і був заборонений. Це рішення є прямою аналогією до ліквідації Кримської АРСР у 1945 році, знищення інституційного

представництва корінного народу як умови колоніального заміщення (Стецюк, 2026).

Таким чином, анексія Криму відтворює логіку поселенського колоніалізму за п'ятьма ключовими критеріями: знищення суверенної влади над територією, дискурсивна легітимація через міф “природної приналежності”, масове нав'язування громадянства колоніальної держави, знищення представництва інституцій корінного народу і початок нової фази демографічного заміщення – розглянутої детально у наступному підрозділі.

3.3. Демографічні трансформації, мілітаризація та репресивні практики в Криму після 2014 року

У цьому підрозділі буде проаналізовано три взаємопов'язані виміри окупаційної реальності в Криму після 2014 року – системне демографічне заміщення, безпрецедентну мілітаризацію і репресивну систему, знищення української та кримськотатарської культури, фактична заборона мови та утиски, які спрямовані насамперед проти кримських татар, українців та інших “нелояльних” груп. Ці приклади російської політики не є ізольованими явищами – вони утворюють цілісну колоніальну практику, спрямовану на закріплення “нового природного порядку” на окупованій території й в сукупності відтворюють ті самі механізми, що задіяні ще у 1783 і 1944 роках.

Демографічне заміщення після 2014 року здійснюється значно швидшими темпами, ніж у будь-яку попередню фазу, кримської колоніальної послідовності. Відповідно до Женевської конвенції 1949 року, примусова зміна демографічного складу на окупованій території вважається воєнним злочином (Женевська конвенція IV, 1949, ст. 49). За даними Федеральної служби державної статистики Росії, лише за 2014-2021 роки до Криму переселилося 205 559 громадян Росії, з яких 88 445 осіб у Севастополі. Проте

ці цифри можуть бути заниженими, оскільки враховують лише осіб, які офіційно змінили місце реєстрації (Hurska, 2021).

Попри приплив нового населення з Росії у 2014 році відбувся загальний відплив населення, найчастіше кримських татар та українців і тих, хто відмовився від нав'язаного російського паспорта. За даними Державної служби з надзвичайних ситуацій України станом на 2017 рік оцінювали кількість внутрішньо переміщених (ВПО) з Криму, які переїхали на материкову частину України, у 22 822 особи, українські неурядові організації зазначають, що цифри сягають 50000-60000 осіб (ОНСНР, 2017).

Згідно зі звітом Amnesty International “Ten Years of Occupation” (2024) Росія провела “перепис” населення, який не був визнаний урядом України (Amnesty International, 2024). Згідно з даними, населення Криму та Севастополя зменшилось на 4,8% з 2001 року до 2 284 769 осіб. Згідно з тим самим переписом на всьому півострові кількість росіян зросла до 65,31%, українців скоротилася до 15,08%, а кримських татар до 10,17%. Згідно з Державної служби Російської Федерації у 2017 році населення Криму зросло на 56 152 особи у порівнянні з переписом 2014 року. У Севастополі, де розташований Чорноморський флот населення зросло на 8% (ОНСНР, 2017).

Мілітаризація Криму після 2014 року є одним із найбільш задокументованих і масштабних прикладів перетворення анексованої території на військовий плацдарм. З перших днів анексії у Севастополі спостерігався приплив військових сил, співробітників правоохоронних органів, а також посадовців та інспекторів регулярних органів. Також почалося нарощування військових угруповань, нові військові частини та підрозділи силових структур – поліції, ФСБ, внутрішніх військ. Філіп Брідлав зазначив: “Росія розміщує там дуже просунуті сили: авіацію, військово-морські сили. Ми бачимо дуже якісні ракетні системи «земля-повітря», що покривають радіус у 40% Чорного моря,

ми бачимо крилаті ракети, що покривають радіус майже всього Чорного моря”. Спостерігались постійні військові навчання, наприклад у 2019 році, провели масові військові навчання, у яких було задіяно дві тисячі осіб (Покровський, 2024).

Через рік після анексії були внесені зміни до системи освіти, однією з найпомітніших сторін внесених змін була мілітаризація. Було відкрито президентське кадетське училище у Севастополі у 2014 році, у школах в Севастополі запровадили кадетські класи російських МВС, МНС та Росгвардії (Шурмакевич, 2026). У 2016 році на півострові почав діяти дитячо-юнацький військово-патріотичний рух “Юнармія”. Станом на 2024 рік близько 30 тисяч дітей у Криму є членами руху “Юнармія”, за словами керівниці напрямку національної адвокації у сфері освіти Центру громадянської освіти “Альменда” Валентини Потапової (Покровський, 2024).

Також з 2014 року у Криму проводиться мобілізація, у статті Суспільне Крим зазначається, що з 2014 року півострів став полігоном, на якому Москва випробовувала механізми примусового призову з окупованих територій. Офіційні дані про призов засекречені, а мобілізаційні кампанії відбуваються без публічного контролю. Ольга Скрипник – керівниця Кримської правозахисної групи зазначає: “Росія повністю приховала статистику, що стосується мобілізації – у 2025 році в російське законодавство були внесені зміни, які дозволяють засекречувати будь-які дані щодо призову. Тому зараз ми можемо лише орієнтуватися на попередні показники – приблизно три тисячі мешканців Криму за одну кампанію” (Єфименко, 2025). Відповідно до 4-ї Женевської конвенції, статті 51 (Additional Protocol I, 1977, art. 51) прямо забороняється окупаційній державі примушувати мешканців окупованої території служити у своїх збройних силах, введення призову до збройних сил Росії у Криму є задокументованими порушенням міжнародного гуманітарного права.

Репресивна система запроваджена, після анексії 2014 року є одним із найбільш документально підтверджених вимірів окупаційної реальності й разом з тим найбільш демонструє логіку поселенського колоніалізму. Вулф зазначає, що усунення корінного населення не завжди відбувається через функцію депортації – воно може здійснюватись через примусову еміграцію, спричинене загрозою життю або переслідуванням.

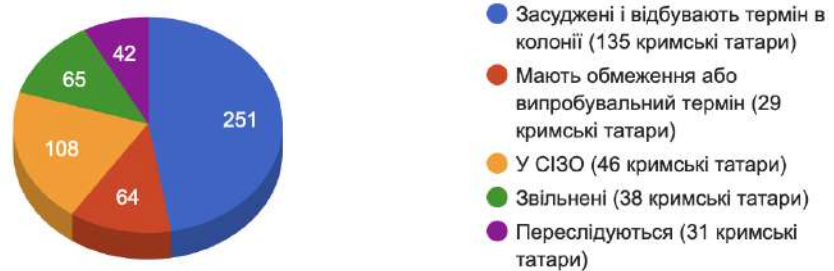
Міжнародні організації з 2014 року системно фіксують порушення прав людини у Криму. Значної дискримінації зазнає кримськотатарська спільнота. У 2016 році російська влада заборонила Меджліс, єдиний представницький орган кримськотатарського народу. 26 квітня було визнано Меджліс екстремістською організацією, що позбавило кримських татар єдиного легального представницького органу (Українська правда, 2016). Понад 12 років кримські татари в Криму стикаються, з насильством з боку окупаційної влади. Станом на 2025 рік, правозахисники зафіксували 66 випадків насильницьких зникнень на півострові, більшість з них – кримські татари. У березні 2014 року Решат Аметов став першою жертвою, якого викрали за одиночний пікет, через деякий час його тіло було знайдено зі слідами катувань. Також були знайдені мертвими інші кримськотатарські активісти – Едем Асанов, Білял Біялов, Мемет Селімов, Осман Ібрагімов і Джохар Мелясанов (Янько & Стецюк, 2025).

За даними за 2022 рік 136 кримських татар росіяни утримують як політв'язнів. З 2014 року в окупованому Криму понад 200 осіб переслідувалися з політичних мотивів, 75% обшуків від російських спецслужб припадає на кримських татар, 83% з них були затримані (ZMINA, 2022).

15 жовтня 2025 року в окупованому Криму російські силовики провели обшуки в будинках кримських татар, після чого було затримано чотирьох жінок: Есму Німетулаєву, Насібуну Саїдову, Ельвізу Алієву та Февзіє Османову.

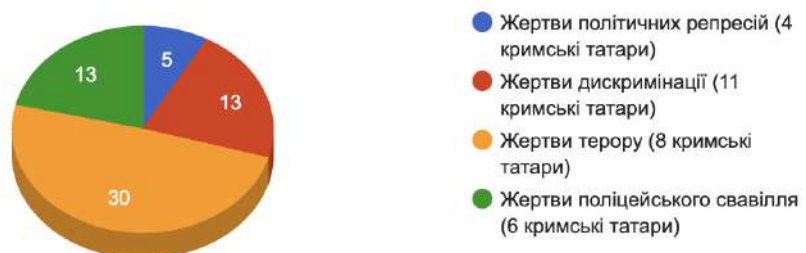
Серед затриманих були багатодітна мати, дружина політв'язня та студентка педагогічного коледжу. Їх вивезли до управління ФСБ у Сімферополі за підозрою у причетності до організації “Хізб ут-Тахрір”, яку Росія вважає “терористичною”, хоча в Україні та більшості країн світу вона не заборонена. Як медіа зазначають, що переслідування жінок стало окремою цілеспрямованою політикою Кремля (Слободенюк, 2025).

530 політичних в'язнів і переслідуваних за кримінальними «справами» за період окупації Криму, **279** із них – представники кримськотатарського народу

Діаграма 1. Джерело: Кримськотатарський Ресурсний Центр (КРЦ). Інтерактивна діаграма «Жертви окупації Криму». URL: ctrcenter.org/uk/projects/zhertvy-okkupacii

61 загиблий за період окупації Криму, **29** з яких – представники кримськотатарського народу

Діаграма 2. Джерело: Кримськотатарський Ресурсний Центр (КРЦ). Інтерактивна діаграма «Загиблі за період окупації Криму». URL: ctrcenter.org/uk/projects/zhertvy-okkupacii

29 жертв насильницьких зникнень за період окупації Криму, **19** з яких – представники кримськотатарського народу

Діаграма 3. Джерело: Кримськотатарський Ресурсний Центр (КРЦ). Інтерактивна діаграма «Жертви насильницьких зникнень за період окупації Криму». URL: ctrcenter.org/uk/projects/zhertvy-okkupacii

Одразу після анексії Росія запровадила в Криму власну шкільну освіту, було введено обов’язкову військову освіту та “патріотичні” заняття з 2022 року учні, педагогічний персонал та батьки були зобов’язані відвідувати “інформаційні сесії”, які популяризують і виправдовують російську агресію щодо України. Було обмежено доступ освіти українською мовою, було внесено зміни до навчальних планів та програм, наприклад змінено дискурс в історії на російський пропагандистський наратив Криму як історично російської території (Amnesty International, 2024).

У матеріалі медіа “Свідомі” зазначено, що за час тимчасової окупації Криму з 2014 року Росія внесла до державних реєстрів понад 150 тисяч культурних матеріальних цінностей, кримських татар. Росія майже знищила давнє передмістя Херсонеса Таврійського. Окрім цього росіяни змінюють справжній вигляд пам’яток архітектури, наприклад у Ханському палаці у Бахчисараї вони розібрали дах палацу і вітражі, а також Золотий кабінет Крим-Герая Хана, який слугував символом давньої історії кримських татар на півострові. Піддаються репресіям і митці культури, відомим прикладом став художник Богдан Зіза, який облив синьо-жовтою фарбою двері окупаційної адміністрації в Євпаторії, за цей вчинок хлопця затримали, а згодом йому інкримінували три статті:

“здійснений терористичний акт”, “загроза здійснення теракту”, та “вандалізм із політичний мотивів” (Вовк, 2023).

У 2023 році Постійне представництво Президента України в АРК зазначило, що в Криму існує лише 7 шкіл з кримськотатарською мовою навчання, 3 – з російською і кримськотатарською. Навчання кримськотатарською мовою дозволяється лише за заявою батьків, але адміністрації шкіл саботують цей процес і створюють перешкоди у подачі таких заяв. Було зафіксовано випадки грубої відмови у 2020 році. Українська мова не вивчається навіть факультативно (Кримськотатарський ресурсний центр, 2023).

Утисків з боку окупаційної влади зазнають також релігійні спільноти. До 2014 року Крим був релігійно різноманітним регіоном. До 2014 року на півострові було 43 конфесії та 2200 релігійних організацій, після 2014 року ці цифри знизились до 20 конфесій та 907 організацій. Російська влада системно витісняла Православну церкву України, а кримські татари є переважно мусульманами, вони зазнають системних утисків, незаконних обшуків, кримінальних переслідувань та позбавлення волі за сфабрикованими звинуваченнями у “тероризмі” та “екстремізмі” (Представництво Президента України в АР Крим, 2025).

Російська окупаційна влада вдається до системного усунення “нелояльних” релігійних громад, що суперечить Загальній декларації прав людини, статті 18 і міжнародним нормам (МППП, 1966). Повертаючись до теорії поселенського колоніалізму, як згадувалось вище це не лише пряме переселення населення, а також створення умов для витіснення корінного населення через заборону або утиск їх культурних норм, сюди ж можна віднести віросповідання. Російська влада централізує духовне життя громадян навколо підконтрольних структур, передусім через Російську православну церкву (Представництво Президента України в АР Крим, 2025). У 2016 році

парламент Росії прийняв правки до свого законодавства за якими молебні, проповідування та розповсюдження релігійних матеріалів поза спеціально відведеними на це місцями стали правопорушенням, що карається законом (Amnesty International, 2024. p 10).

Після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року Крим перетворився на закриту воєнну зону. Доступ незалежних журналістів, правозахисників і міжнародних спостерігачів, що і до того був надзвичайно обмеженим, практично зник. УВКПЛ ООН у своїй методологічній ремарці фіксує: «Управління Верховного комісара ООН з прав людини не отримало доступу до Криму від влади Російської Федерації з березня 2014 року», що унеможливорює повноцінне документування й означає, що реальні масштаби порушень, зафіксованих у звітах, є мінімальними оцінками (OHCHR, 2017).

Описані практики: демографічне заміщення, мілітаризація, знищення освітньої й культурної бази корінного народу, репресії проти опозиційних груп утворюють структуру, що точно відповідає теоретичному визначенню поселенського колоніалізму. Поль у своєму порівняльному аналізі депортаційних практик СРСР ставить паралель між кримською логікою і колоніальними практиками в інших контекстах: у всіх випадках колоніальна держава прагне назавжди змінити демографічну ситуацію на окупованій території, використовуючи поєднання примусового виселення «нелояльних» і активного заселення “лояльних”. Крим після 2014 року є задокументованим прикладом цього процесу і саме тому він має значення не лише для кримськотатарської й української боротьби за справедливість і державність, але і для ширшої академічної дискусії про межі, механізми й відповідальність за поселенський колоніалізм у XXI сторіччі.

Третій розділ аргументував, що колоніальна структура, сформована щодо Криму упродовж 1783-1991 років, не зникла після розпаду СРСР. Вона

залишається у вигляді демографічного і культурного факту, закріпленого в етнічному складі населення, мовному середовищі, проросійських інституційних мережах пострадянського простору. Ця незавершена деколонізація пострадянського часу і стала структурою та передумовою для анексії 2014 року.

Пострадянський Крим у складі незалежної України являв собою фазу незавершеної деколонізації. Повернення кримських татар не супроводжувалось системним відновленням їхніх права на землю і майно, справедливої присутності й інституціях, достатнього фінансування культурних і освітніх програм. Колоніальна структура відтворювалась через демографічний і культурний фактор, а не через прямий колоніальний контроль.

Анексія 2014 року є відновленням поселенської колоніальної структури після пострадянської “паузи”. Вона відтворила всі ключові ознаки поселенського колоніалізму: знищення суверенної влади, дискурсивну легітимацію через міф “природної приналежності” і “споконвічних російських земель”, масове нав'язування громадянства, знищення представницьких інституцій корінного народу, початок нової фази демографічного заміщення та репресії проти “нелояльного” населення. Промова Путіна про приєднання Криму до Росії відтворює приклад Маніфесту Катерини II, анексія подається як “повернення”, а не загарбання.

Демографічна трансформація, мілітаризація і репресії після 2014 року є найбільш добре задокументованою фазою кримського поселенського колоніалізму. Заміщення населення, скорочення частки використання української та кримськотатарської мов, понад 200 ув'язнених кримських татар, насильницькі зникнення та вбивства, заборона Меджлісу – це факти, які вимірюють колоніальну структуру в її сучасному прояві.

Сукупно три підрозділи демонструють, що переселенський колоніалізм не завершився 1991 року, він набув іншої форми і відтворився структурно у 2014 році.

ВИСНОВОК

Проведене дослідження щодо поселенського колоніалізму в Криму від 1783 року до 2014 дозволяє сформулювати низку узагальнень, які підтверджують гіпотезу, що Крим є яскравим прикладом сучасного поселенського колоніалізму, який структурно тягнеться протягом кількох століть і який не завершується одним актом завоювання, а відтворюється через покоління.

Теоретична рамка поселенського колоніалізму запропонована Патріком Вулфом та Лоренцо Верачіні засвідчує, що поселенський колоніалізм є самостійним типом колоніального панування, який відрізняється від класичного колоніалізму логікою організації цього процесу. Якщо ми говоримо про класичний колоніалізм то він спрямований на збереження підкореного населення як робочої сили, натомість поселенський колоніалізм керується “логікою елімінації” – системним витісненням корінного населення з їхньої батьківщини та заміни його поселенцями і встановленням панівного порядку. Формула Вулфа “вторгнення є структурою” а не подією виявилась найточнішим аналітичним інструментом для інтерпретації та осмислення прикладу Криму. Від анексії 1783 року до депортації 1944-го і до окупації 2014-го є не окремим актом насильства, а проявом однієї й тієї самої тривалої структурної логіки.

Дослідження показало, що демографічна інженерія в Криму розпочалась одразу після анексії півострова Російською імперією у 1783 році і мала системний характер протягом усіх наступних етапів. До анексії кримські татари становили 80-90% населення Криму. Проте до кінця XIX століття, через спровоковані російською владою хвилі міграції, спричинені конфіскацією земель, релігійними утиски та воєнними репресіями, їхня присутність впала до 34,1% (за переписом 1897 р.). Така зміна демографічної ситуації є яскравим прикладом поселенського колоніалізму. Головні риси якого є витіснення

корінного населення системними державними заходами і паралельне заселення простору лояльними поселенцями з метрополії та часто союзницьких держав. Показовим також є те, що кожна хвиля еміграції кримських татар після 1783-го, після Кримської війни та після революції 1917-го року провокувалась конкретними політиками російської колоніальної влади, а не була стихійним явищем.

Інституційна інтеграція Криму до складу Російської імперії, а згодом до Радянського Союзу відбулася послідовним демонтажем правової, адміністративної та культурної суб'єктності кримських татар. Ліквідація мусульманських суддів, зміна топонімів, зміна алфавіту, переслідування та репресії проти інтелігенції, земельна політика – це все є уособленням ширшої політики витіснення та привласнення простору і підлаштування його до правил та канонів метрополії. Верачіні описує це як процес “оберненої коренізації”, коли поселенці поступово створюють міф про себе як “справжніх” мешканців на захопленій землі. Радянська політика коренізації, яка формально підтримувала кримськотатарську культуру, насправді хотіла створити контроль над інтеграційним процесом держав і національних спільнот у радянський простір, що не виконувало ролі деколонізації, а навпаки було спробою ще глибше прив'язати анексований простір до свого проекту.

Депортація 1944 року кримськотатарського народу є спробою завершити логіку “елімінації” в радянський період і остаточно позбутися корінного населення, яке завжди у парадигмі метрополії було “іншим” і чужим. Депортація всього кримськотатарського народу з їхньої батьківщини, 86,4 % депортованих становили жінки та діти, за офіційно сфабрикованими звинуваченнями у зрадництві, фактично завершила процес перетворення кримських татар на півострові на меншину на власній історичній землі. Наратив “зрадників” був навмисно створений радянською пропагандою виконував подвійну функцію. Перше – виправдовував депортацію в середині

СРСР і легалізував подальше зникнення кримськотатарського народу з офіційних переписів та публічного простору. За підрахунками Отто Поля менш ніж за п'ять років під час депортації та у спеціальних поселеннях близько 20% кримськотатарського народу загинули, що відповідає критеріям масового етнічного мотивованого насилля, згодом Україна визнала депортацію 1944 року геноцидом кримських татар.

Аналіз радянського періоду показав, що незалежність України не принесла повноцінний процес деколонізації Криму. Кримські татари, які повертались з Узбекистану, Росії, Казахстану та інших країн переселення стикались з структурою, що відтворювала колоніальну ієрархію. Домінування поселенської спільноти на півострові, слабе представництво кримських татар у владних інституціях та постійна присутність Чорноморського флоту Росії був інструментом зовнішнього контролю. Після незалежності України Крим залишався важливим інтересом впливу з боку російських політичних еліт, які допомагали кримським чиновникам отримувати посади та зберігати близький контакт з Москвою.

Недостатній та незавершений процес деколонізації, російський вплив на півострові показує, що окупацію Криму у 2014 році не була випадковою геополітичною подією, а продовження структури колоніалізму з боку Росії. Російська Федерація після 2014 року лише відтворила класичний поселенський сценарій своїх попередників. Вони одразу розпочали процес мілітаризації, масове переселення росіян з материкової частини у Крим (понад 250 000 осіб до 2021 року), фактично заборону української мови та перетворення кримськотатарської, як мови для побуду серед народу. Також російські спецслужби системно почали переслідувати кримських татар та проукраїнське населення, запровадили масову паспортизацію та “перепис” населення як частину зміни демографічного та правового простору. Ці події та заходи з боку російської влади є прямим порушенням Четвертої статті

Женевської конвенції і водночас відтворення тієї самої логіки, яку Потьомкін реалізовував у 1784 році.

Отже, підсумовуючи можна стверджувати, що дослідження підтверджує, що Крим як історична “російська” територія не є природною характеристикою півострова, а є наслідком цілеспрямованої колоніальної політики, демографічної інженерії, інституційного демонтажу та наративного привласнення простору. Аналіз Криму з точки зору поселенського колоніалізму дозволяє побачити, що окупація 2014 року є закономірним відтворенням тієї самої структурної логіки, що формувалась з 1783 року і не завершується жодним з своїх окремих актів.

Отримані результати мають практичне значення для розуміння деколонізаційних процесів, що стоять перед Україною після відновлення контролю над Кримом. Українській державі потрібно буде працювати над відновленням прав кримськотатарського народу як корінного і повернення його статусу суб'єкта на власній землі. Це є не лише питанням справедливості, а й необхідною умовою подолання тривалої колоніальної структури, що формувалась упродовж двох із половиною сотень років.

ДЖЕРЕЛА

1. Amnesty International. (2024, березень). *Росія/Україна: 10 років окупації Криму. Пригнічення Росією української та кримськотатарської ідентичностей у Криму має на меті зміну національного різноманіття півострова* (EUR 50/7805/2024). <https://www.amnesty.org/uk/wp-content/uploads/sites/12/2025/11/EUR5078052024UKRAINIAN.pdf>
2. Bhabra, G. K. (2014). Postcolonial and decolonial dialogues. *Postcolonial Studies*, 17(2), pp. 115–121.
3. Charron, A. (2020). Russia's recolonization of Crimea. *Current History*, 119(819), 275–281. <https://doi.org/10.1525/curh.2020.119.819.275>
4. Ezenwa, C. A., Ezeji, N. R., & Iheanacho, J. C. (n.d.). Meaning and nature of colonialism. In Chapter Four.
5. Fisher, A. W. (1978). *The Crimean Tatars*. Hoover Institution Press.
6. Hennessey, J. L. (2025). Analytic, comparative, and historicist definitions of "colony". *Ideopol*, 2(1). <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2025.02.00001>
7. Hobson, J. A. (1902). *Imperialism: A study*. James Pott & Company. https://files.libertyfund.org/files/127/0052_Bk.pdf
8. Horvath, R. J. (1972). A definition of colonialism. *Current Anthropology*, 13(1), 45–57. <https://historytoo.wordpress.com/wp-content/uploads/2009/07/a-definition-of-colonialism.pdf>
9. Hurska, A. (2021, March 29). Demographic transformation of Crimea: Forced migration as part of Russia's "hybrid" strategy. *Eurasia Daily Monitor*, 18(50). <https://jamestown.org/program/demographic-transformation-of-crimea-forced-migration-as-part-of-russias-hybrid-strategy/>

- 10.Kohn, M. (2017). Colonialism. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2017 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/colonialism/>
- 11.Marples, D. R., & Duke, D. F. (1995). Ukraine, Russia, and the question of Crimea. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 23(2), 261–289.
- 12.Mercadal, T. (2022). Colonialism. *EBSCO Research Starters*. EBSCO Information Services. <https://www.ebsco.com/research-starters/anthropology/colonialism>
- 13.Mogaji, R. I., & Motadegbe, A. O. (2025). Frantz Fanon and the critique of colonialism: A philosophical inquiry. *International Journal of Religions and Peacebuilding (Injorep)*, 2(1), 80–97. <https://philpapers.org/archive/MOGFFA.pdf>
- 14.Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2017). *Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine), 22 February 2014 to 12 September 2017*. OHCHR. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/Crimea2014_2017_EN.pdf
- 15.Pohl, J. O. (2015). The deportation of the Crimean Tatars in the context of settler colonialism. *Uluslararası Suçlar ve Tarih / International Crimes and History*, 16, 45–69. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/700969>
- 16.Pohl, J. O. (n.d.). *The deportation and fate of the Crimean Tatars*. HLRN. https://hlrn.org/img/violation/Crimean_Tatar_Deportations.pdf
- 17.Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), Article 51 (1977, 8 June). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977/article-51>

18. Quijano, A. (2000). *Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America*.
19. Said, E. W. (1979). *Orientalism*. Vintage Books.
https://monoskop.org/images/4/4e/Said_Edward_Orientalism_1979.pdf
20. Saienko, A. (2023, October 27). Vanishing villages in Crimea: Soviet deportations' legacy. *WAOP*. <https://deportation.org.ua/vanishing-villages-in-crimea-soviet-deportations-legacy/>
21. Schönle, A. (2001). Garden of the empire: Catherine's appropriation of the Crimea. *Slavic Review*, 60(1), 1–23. <https://doi.org/10.2307/2697641>
22. Shurkhallo, D. (2023, April 19). 240-річчя першої анексії. Як Крим намагалися зробити російським? *Radio Svoboda*.
<https://www.radiosvoboda.org/a/krym-aneksiya-1783-rik/32370090.html>
23. Smith, L. T. (1999). *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*.
24. Sviezhentsev, M. D. (2020). *'Phantom limb': Russian settler colonialism in the post-Soviet Crimea (1991–1997)* [Doctoral dissertation, The University of Western Ontario]. Scholarship@Western. <https://ir.lib.uwo.ca/etd/7072>
25. Sviezhentsev, M., & Kisly, M.-O. (2023). De-occupation or (de)colonization? Challenges for Crimea's future. *Canadian Slavonic Papers*.
<https://doi.org/10.1080/00085006.2023.2202554>
26. The New York Times. (2014). *Ukraine 2014 | Vladimir Putin announces Crimea annexation* [Відео]. YouTube.
<https://www.youtube.com/watch?v=l10BsQzOGKM>
27. Ukrainian Institute for the Future. (n.d.). *The first annexation of Crimea*.
<https://www.uifuture.org/en/articles/the-first-annexation-of-crimea/>

- 28.Ukrainer. (2025, March 27). Депортація кримських татар: злочин, що триває. *Ukrainer*. <https://www.ukrainer.net/deportatsiia-krymskykh-tatar/>
- 29.Veracini, L. (2010). *Settler colonialism: A theoretical overview*. Palgrave Macmillan.
- 30.Williams, B. G. (2001). Hidden ethnocide in the Soviet Muslim borderlands: The ethnic cleansing of the Crimean Tatars. *Journal of Genocide Research*, 3(3), 357–373.
- 31.Wolfe, P. (2006). Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research*, 8(4), 387–409.
- 32.ZMINA Human Rights Center. (2024, May 15). Russia's forced demographic changes in Crimea violate international law – Amnesty International. <https://zmina.info/en/news-en/russias-forced-demographic-changes-in-crimea-violate-international-law-amnesty-international/>
- 33.Бекірова, Г., Іванець, А., Тищенко, Ю., Громенко, С., & Аблаєв, Б. (2020). *Історія Криму та кримськотатарського народу: навчальний посібник* (с. 64–70). Київ. <https://asist-education.kh.ua/library/istoriya-krymu-ta-krymskotatarskogo-narodu-navchalnyj-posibnyk-k-2020-200-s-z-il/>
- 34.Бикова, Т. Б. (2017). Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини. *Український історичний журнал*, 4, 48.
- 35.Велігодський, В. М. (2003). Кримська автономія в період діяльності політичного режиму Ю. Мешкова (лютий 1994 р. – березень 1995 р.). *Культура народів Причорномор'я*, 38, 70–75. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/74510>
- 36.Веселова, В. (2019, 16 березня). «Потрібні результати намалювали»: чому світ не визнає кримський «референдум». *Крим.Реалії*.

<https://ua.krymr.com/a/chomu-svit-ne-vyznaye-krymskyi-referendum/29825230.html>

37.Вовк, К. (2023, 12 грудня). «Росія чинить культурний геноцид»: як росіяни знищують культуру та мову кримли. *Свідомі*. <https://svidomi.in.ua/page/rosiia-chynyt-kulturnyi-henotsyd-ia-k-rosiiany-znyshchuiut-kulturu-ta-movu-kyrymly>

38.Галенко, О. (керівник авт. кол.), Бажан, О., Бачинська, О., Бикова, Т., Бойко, О., Верменич, Я., ... Якубова, Л. (2015). *Історія Криму в запитаннях та відповідях* (В. Смолій, відп. ред.; Г. Боряк, упоряд.). НАН України, Інститут історії України; Наукова думка. <https://nsku.org.ua/wp-content/uploads/2016/03/Історія-Криму-в-запитаннях-та-відповідях.pdf>

39.Галімов, А. (2024). *Реальна історія депортації кримських татар* [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=mqX27VVE7II>

40.ГДА. СБУ. Ф13.

41.Громадське. (2017, 19 травня). Кримські назви: депортація імен. *Громадське*. <https://hromadske.ua/posts/krymski-nazvy-deportatsiia-imen>

42.Громенко, С. (2016, 14 березня). Крим завжди належав Росії? Міф і викриття. *Крим.Реалії*. <https://ua.krymr.com/a/27609579.html>

43.Громенко, С. (2021, 27 листопада). «Голод-павук»: трагедія Криму 1921–1923 років. *Крим.Реалії*. <https://ua.krymr.com/a/holod-krym-1921-1923/31558845.html>

44.Даниленко, В. (2015). Як змінювався національний склад населення Криму у другій половині ХХ ст.? В *Крим: шлях крізь віки* (с. 362–364). 45.Інститут історії України НАН України. <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/110.pdf>

46.Єфименко, О. (2025, 30 жовтня). «Хто може – організовує виїзд або оформлює бронь»: як Росія в Криму проводить «часткову мобілізацію» на

постійній основі. *Суспільне Крим*. <https://suspilne.media/crimea/1151652-hto-moze-organizovue-viizd-abo-oformlue-bron-ak-rosia-v-krimu-provodit-castkovu-mobilizaciju-na-postijnij-osnovi/>

47.Завітій, Б. (2014, 10 квітня). Як Крим переставав бути татарський. *Gazeta.ua / Журнал «Країна»*. https://gazeta.ua/articles/events-journal/_ak-krim-perestavav-buti-tatarskij/545780

48.Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни, 12 серпня 1949 року (1949). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

49.Кислий, М.-О. (2024). Повернення кримських татар на батьківщину в 1956–1968 рр. як прояв опору радянській владі. У Н. Шліхта (Ред.), *Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю*. Дух і Літера.

50.Кислий, М.-О. (n.d.). *Повернення кримських татар на батьківщину в 1956–1968 рр. як прояв опору радянській владі*. Національний університет «Києво-Могилянська академія».

51.Конституція України, Розділ Х: Автономна Республіка Крим, статті 134–139 (1996). <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-h>

52.Кримська платформа. (б. р.). Хронологія окупації і спроби анексії Криму. <https://crimea-platform.org/occupation-chronology/>

53.Кримськотатарський ресурсний центр. (2023, 1 лютого). Коли і чому перейменували топоніми в Криму? *CTR Center*. <https://ctrcenter.org/uk/koly-i-chomu-perejmenuvaly-toponimy-v-krymu>

54.Кримськотатарський ресурсний центр. (2023, 11 жовтня). Українська мова в Криму не вивчається навіть факультативно. *CTR Center*. <https://ctrcenter.org/uk/ukrayinska-mova-v-krymu-ne-vyvchayetsya-navit-fakultatyvno>

55. Меджліс кримськотатарського народу. (б. р.). Про Меджліс.
<https://qtm.org/about/>
56. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966, 16 грудня).
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
57. Патока, М. (2024, 5 лютого). Як Росія окупувала Крим. *Свідомі*.
<https://svidomi.in.ua/page/yak-rosiia-okupovala-krym>
58. Платонова, Н. В. (2023). Землеволодіння, загальне земельне обстеження та російська колонізація Криму наприкінці XVIII та у першій половині XIX століть.
59. Покровський, А. (2024, 25 березня). Десять років анексії Криму: мілітаризація. *Крим. Реалії*. <https://ua.krymr.com/a/krym-militaryzatsia-dityviyskovi-bazy-armia-rosii/32876683.html>
60. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. (2020, 16 червня). Представництво Президента в Автономній Республіці Крим нагадує, що громадянство держави-окупанта — Російської Федерації — було примусово нав'язане після початку окупації півострова та не визнається ані Україною, ані міжнародним співтовариством. *PPU.GOV.UA*.
<https://ppu.gov.ua/press-center/predstavnytstvo-prezydenta-v-avtonomnij-respublitsi-krym-nagadye-shho-gromadyanstvo-derzhavy-okupanta-rosijskoyi-federatsiyi-bulo-prymusovo-nav-yazane-pislya-pochatku-okupatsiyi-pivostrova-ta-ne-vyzn/>
61. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. (2024, 17 червня). Анексія Кримського ханства російською імперією.
<https://ppu.gov.ua/press-center/aneksii-krymskoho-khanstva-rosiyskoiu-imperiiu/>
62. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. (2025, 28 липня). *Становище релігії в тимчасово окупованому Криму*.

<https://ppu.gov.ua/documents/stanovyshche-relihii-v-tymchasovo-okupovanomu-krymu/>

63. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України, Закон України № 1207-VII (2014, 15 квітня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-VII>

64. QIRIM.Media. (2026, 17 квітня). Розстріляне відродження кримських татар — 17 квітня 1938 року. *Qirim News*. <https://qirim.news/news/rozstrilyane-vidrozhennya-krimskih-tatar-17-kvitnya-1938-roku-1>

65. Слободенюк, Л. (2025, 15 жовтня). Родичі затриманих у Криму кримськотатарських жінок розповіли про деталі обшуків у їхніх будинках. *Суспільне Крим*. <https://suspilne.media/crimea/1139670-rodici-zatrimanih-u-krimu-krimskotatarskih-zinok-rozpovili-pro-detali-obsukiv-u-ihnih-budinkah/>

66. Стецюк, О. (2026, 26 квітня). «Назвали екстремістами»: 10 років заборони Меджлісу Росією. *Суспільне Крим*. <https://suspilne.media/crimea/1298527-nazvali-ekstremistami-10-rokiv-zaboroni-medzlisu-rosieiu/>

67. УНІАН. (2008, 28 травня). До Криму хочуть повернутися ще 100–130 тисяч кримських татар? *УНІАН*. <https://www.unian.ua/crimea/119360-do-krimu-hochut-povernutisya-sche-100-130-tisyach-krimskih-tatar.html>

68. Українська правда. (2016, 4 травня). РФ показала рішення про заборону Меджлісу: «не порушить права кримських татар». *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/05/04/7107591/>

69. Українська правда [@ukrpravda]. (2026, 18 травня). 82 роки тому в Криму почалась депортація кримських татар [Фото]. Instagram. <https://www.instagram.com/p/DYeI3OSjaw8/>

70. Центр інформації та документації кримських татар. (б. р.). *Депортація кримськотатарського народу — як це відбувалося... (спогади депортованих)*. https://history.org.ua/LiberUA/Krimskiy_arkhiv/DepKrTatNar.pdf

71. Центр протидії дезінформації. (2023, 28 червня). Історія повзучої анексії Криму: 1992–2003 роки. *CPD*. <https://cpd.gov.ua/articles/istoriya-povzuchoyi-aneksiyi-krymu-1992-2003-roky/>

72. Шурмакевич, В. (2026, 23 лютого). Як Росія змінює освіту для українських дітей на ТОТ. *Українська правда. Життя*. <https://life.pravda.com.ua/society/yak-rosiya-zminyuye-osvitu-dlya-ukrajinskih-ditey-na-tot-313412/>

73. Якубова, Л. (2015). Як і за рахунок яких факторів населення Криму стало переважно російським? В *Крим: шлях крізь віки* (с. 56–60). Інститут історії України НАН України. <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/18.pdf>

74. Янько, А., & Стецюк, О. (2025, 12 серпня). «Повна заміна населення»: як радянська влада заселяла Крим у 1944 році. *Суспільне Крим*. <https://suspilne.media/crimea/1088342-porozni-domivki-ta-pilgi-so-peredbacala-postanova-pro-pereselenna-do-krimu/>

75. Янько, А., & Стецюк, О. (2025, 24 травня). Зниклі безвісти: в окупованому Криму залишається невідомою доля понад двох десятків людей з проукраїнською позицією. *Суспільне Крим*. <https://suspilne.media/crimea/1024863-znikli-bezvisti-v-okupovanomu-krimu-zalisaetsa-nevidomou-dola-ponad-dvoh-desatkiv-ludej-z-proukrainskou-pozicieu/>

76. ZMINA. (2022, 26 червня). З 2014 року 136 кримських татар росіяни утримують як політичних в'язнів. *ZMINA*. <https://zmina.info/news/z-2014-roku-136-krymskyh-tatar-utrymuyutsya-yak-politychni-vyazni/>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. Протокол допросу свидетеля/обвиняемого Одобаша
Абікулли Абдурашида, 31 жовтня 1928 р. Галузевий державний архів СБУ

В делу № _____

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА 131
СВИДЕТЕЛЯ
ОБВИНЯЕМОГО

1928 г. Октябрь мес. 31 дня. Я, Уполномоченный ГПУ Крыма
по разработке следственных материалов РУНГЕ
допросил гр-на ОДОБАШ по обвинению _____
предупредив _____ о строгой ответственности
за ложные показания _____ показал:

1. Фамилия ОДОБАШ /Чатыр Давлы/
2. Имя и отчество Абибулла Абдурашид /Темурджан/
3. Возраст 1891 года дер. Корбек Ялт. района
4. Семейное положение женат 2 детей 7 и 4 лет.
5. Национальность Татарин
6. Губернии и уезда Ялт. района в Крымск. АССР
7. Волости и села дер. Корбек
8. Местожительство Симферополь Школьная ул. №4.
9. Занимаемая должность Доцент Кр. пед. Ин-та и преподаватель методики преподавания татарск. и русского языков в Симф. Тат. шк. П ст.
10. Образование Высшее, окончил литературный факультет.
11. Социальное положение Служащий.
12. Партийность безпартийный.
13. Чем занимался и где:
  - а) до 1914 г. с 1910 года находился в Константинополе учился
  - б) до Февральской Революции тоже там же
  - в) до Октябрьской Революции там же
  - г) до настоящего времени с 1918 г. в Крыму в Симферополе занимаюсь педагогич. деятельностью.
14. Сведения о прежней судимости не судился.
15. Отношение к обвиняемым _____

Показания по существу

Ввиду плохого знания русского языка и существующих в Крыму специфических условий — крайняя религиозность и не развитость крымского татарского населения я решил уехать в Турцию для получения образования, это было решение моих родителей к тому же там в Турции находился брат мой — Бекри. Будучи отвезенным в Турцию в Константинополь моим братом Бекри в 1908 или 1910 году я был определен в школы "Руштил"/прогимназию/. Получив которую я поступил на подготовительные курсы при Константинопольском У-те. В каникулярное время я приезжал на родину в Крым. Будучи в Крыму в 1913 году я намеревался поступить в институт живых Восточных языков в Москве, но как получивший подготовительное образование в Турцию принят не был. Кроме того в то же время я должен был пойти на военную службу, а потому не желая пойти на военную службу и желая продолжить образование я в августе мес. 1914 года уехал нелегально через Чанак в Турцию и там уже поступил в Университет, который окончил в 1918 году. После окончания университета намеревался приехать в Крым через Германию куда и выехал совместно с другими Крымцами. С Умер Самим, Ибрагимом Решидом, Февзи и Меметом, и еще был с нами один имени и фамилии которого не помню. Что касается Февзи, то точно не помню, звали ли его Меметом или иначе.

Германские власти нас не пропустили в Россию и мы всей группой двинулись обратно в Турцию. В Германии я в то время встретил тов. Мамута Неметова с которым я был знаком по совместной учебе в Турции. По дороге в Германию также встретился с Чобан Залем. Из Турции я уже приехал прямо в Крым летом 1918 года. Во время нахождения в Крыму Германцев. В Турцию вступил в студенческие политические кружки как-то: кружок крымских татарских учащихся и возглавляемый Челеби Джаном Челеби и Джафером Сейдаметовым в "кружок Российских татар учащихся" возглавляемый главным образом Алимджаном Идрисом, казанским татаринном.

Цель этих кружков была та, чтобы развивать антирелигиозную пропаганду среди помощников едущих в Мекку большими группами направляя главным образом против мусульманского духовенства, а также оказания материальной и учебной помощи учащимся татарам. Деятельность моя в этих кружках относится ко времени моего нахождения в школе "Руштите", и на подготовительных курсах при Ун-те, т.е. до 1914 года. После 1914 года с началом империалистической войны кружки эти прекратили свою деятельность ввиду отсутствия студентов и паломников. За время моей работы в этих кружках

много была написана брошюра - "Алтын Ярык/Золотой Луч/ и Яш-татар Язы лара/сочинение молодых татар/. Тогда я состоял в кружке и являлся его организатором "Яш-татар Явчиглары". Этот кружок главным образом преследовал цель выработки чисто крымского татарского языка и очистки его от турецкого. В этом кружке из крымчаков состоял также Чобан Заде. В своей брошюре "Алтын Ярык"/золотой луч/ я развил мысль, что нужно примкнуть к Европейской культуре и отказаться от феодальной культуры. Вместе с тем я там доказывал, что в Европейской культуре есть много отрицательного, что надо выбросить и влить туда восточную гуманитарность.

После моего приезда в Крым в 1918 году вскоре здесь организовался II Парламент. Мне было сделано предложение занять пост зав. Отд. Народного Образования или другую какую либо должность, на что я отказался главным образом по причине неверия в это дело, т.к. с одной стороны заседали Деникинцы и большевики с другой. Я в то время начал сотрудничать в газете "Миллет", помещал туда разные бытовые рассказы и статьи. Я первый в эту газету внес чисто крымское народное местное наречие.

До 1922 года официально я ни в какой политической партии, а также в "Милли-фирка" не состоял, а вхождение свое в партию "милли-фирка" отношу к 1922 году. Официального оформления моего вступления в "Милли-фирка" никакого не было, а при беседе с Чобан Заде, который тогда работал заведывающим татарского управления, а я был зав. Дошкольным отделом я находясь под его влиянием последовал его совету. Чобан Заде говорил, что в данное время мы имеем большие перспективы работы и нужна планомерная и сплоченная работа организованная для поднятия культурного и экономического уровня татарского населения.

Руководящая роль в "Милли-фирка" тогда главным образом принадлежала Чобан Заде, а другими видными работниками были Озенбаши Амет, Хаттатов Сеит Джелиль, Чапчакчи Халиль, Вели Ибраимов. Из рядовых работников входящих в "Милли-фирка" знаю - Тулиева Абди, Турупчи Умер, Хайсеров Амет, Таракчи Умер из Карасубазара, Айвазов Сабри, последнего следует причислять к руководящему составу. Остальных сейчас не помню может быть потом вспомню. Приблизительное количество членов "Милли-фирка" в крымском масштабе сказать определенно затрудняюсь.

Из программных вопросов стоящих перед "милли-фирка" могу сказать то что группа "М.Ф" ставила своей целью добиваться татаризации советского аппарата, а для этого стремились получить при выборах больший процент татар.

Отдельными участниками-Милли "фирка" говорилось тогда же о том, что необходимо добиваться реэмиграции в Крым татар из Турции и Болгарии - выехавших во время царского режима.

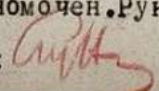
Разрешение всех стоящих вопросов происходило на совещаниях из узких кругов человек 8-15. Никаких официальных протоколов происходящих совещаний не велось и нигде это не фиксировалось, а просто на основании проведенной беседы каждый ее участник считал своим долгом проводить в жизнь намеченное. На этих совещаниях главным образом разрешались чисто практические вопросы. Никакого писанного или печатанного устава или программы, которой бы группа М.Ф. придерживалась не было.

Я несколько раз ставил вопрос как сам перед собой так и перед некоторыми участниками группы: в чем заключается конкретно наше идеологическое обоснование и чего мы добиваемся и ни разу не получил на этот вопрос ясного, определенного ответа. Как будто-бы мы все время блуждали в сфере искания чего то. Мы ставили перед собой цель бороться с мурзаками и муллами и поднять культурный и экономический уровень татарского населения. Дать последнему знание и политическую власть и вместе с тем настроение группы было таково, что с коммунистической партией вполне согласиться нельзя, но что надо делать и чего более - конкретно добиваться для осуществления указанного благополучия татарского населения, об этом определенной договоренности не было, чувствовался какой то испуг и недоверие в искренности власти, во главе которой стояли работники из национальностей, которые раньше были нами угнетающими. Такое блуждание и недоверие вызывало по моему именно недоверие отдельным работникам, но таких отдельных личностей указать не могу, но это чувствовалось. Как уже сказал, что разрешение вопросов - происходило в узком кругу. Более широких собраний, где определенно ставились бы вопросы о пересмотре и выработке программы, мне не известно.

Чобан Заде и Озенбашлы А. меня обвиняли в том, что я не разбираюсь во многих политических вопросах. Такое обвинение меня было вызвано задаваемыми мною вышеуказанными вопросами, "за что мы боремся", что касается связей с Турцией то наша группа таких вопросов не обсуждала. Лично я с Турцией никакой связи не имел. Сведения о Джафере Сейдаметове я получил от Хамди Герай Бая, который после приезда из Турции рассказывал, что Дж. Сейдаметов служит где то, а политическими делами совершенно не занимается.

Записано с моих слов верно, прочитано /подпись/

Допросил Уполномочен. Рунге /

В е р н о:

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: **«Поселенський колоніалізм у Криму: від анексії 1783 року до окупації 2014 року»**

Студентки Годісь Оксани Володимирівни

Рік навчання: 2022-2026

Факультет соціальних наук та соціальних технологій
кафедра політології

Науковий керівник:

Чабанна.М,

доктор політичних наук, доцент.

Рецензент Гнатюк М. М. д-р політичних наук, доцент.

Дата захисту “ ____ ” _____ 20_ р.

Короткий зміст роботи

Дипломна робота присвячена аналізу поселенського колоніалізму на Кримському півострові від анексії Криму 1783 року до окупації у 2014 році. Актуальність дослідження зумовленими тим, що питання окупації Криму часто розглядають з точки зору геополітики чи міжнародного права, тоді як структурна тяглість колоніальних практик з боку Росії залишається недостатньо дослідженою крізь єдину теоретичну рамку.

Теоретична основа роботи включає роботи Патріка Вулфа та Лоренцо Верачіні. Важливою концепцією використаною у роботі є формула Вулфа “вторгнення є структурою, а не подією” та “логіка елімінації”, які дозволяють розглянути колонізацію Криму не як сукупність окремих подій, а як єдиний тривалий колоніальний проєкт заміщення корінного населення. Верачіні доповнює аналіз своїм дослідженням суверенітету, населення, свідомості та нарративу у теорії поселенського колоніалізму.

Емпіричний аналіз охоплює три хронологічні фази. Перша – імперська, було досліджено механізми демографічної інженерії: конфіскація земель, провокування масової еміграції корінного населення, організоване заселення переселенців, внаслідок цих політик корінне населення значно скоротилося. Друга – радянський період, проаналізовано інституційну інтеграцію, мотиви політики коренізації, репресії проти інтелігенції та депортацію кримських татар 1944 року, під час якої було примусово виселено близько 250 000 тисяч кримських татар до Центральної Азії. Третя – пострадянський час та сучасність. Показано, що окупація 2014 року відтворює ту саму колоніальну послідовність російських попередників і не є раптовою політичною подією. Нова хвиля демографічного заміщення, мілітаризація, заборона кримськотатарських структур, релігійні утиски, спостерігаються також системні репресії проти кримських татар, які показують механізми попередніх фаз окупації.

У дослідженні використовувались порівняльно-історичний метод, критичний огляд літератури, контент-аналіз нормативних актів, архівних документів та прикладів родинної пам'яті кримських татар, а також дискурс-аналіз колоніальних наративів.

Наукова новизна роботи полягає у застосуванні теоретичного інструментарію поселенського колоніалізму до прикладу Криму як цілісної аналітичної рамки, що охоплює період від 1783 до 2014 року і дозволяє побачити структурну спорідненість між імперськими, радянськими та сучасними практиками.